

अध्याय एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

मानव सभ्यताको विकासक्रम सँगसँगै आफ्नो जीवनयापनलाई सहज बानाउन कृषि पेशालाई अवलम्बन गर्ने क्रममा तरकारी खेती गर्ने परम्परा प्राचीन कालदेखि नै चलि आएको पाईन्छ। तरकारी खेती पनि एक व्यवसाय नै हुन सक्छ, तरकारी स्वास्थ्यका लागि आवश्यक पर्दछ। तरकारीबाट विभिन्न किसिमका भिटामिन तथा प्रोटीनहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने ज्ञान नहुनु अथवा शिक्षाको कमीले गर्दा तरकारी खेतीले विगतमा व्यवसायिक रूप लिन सकेको थिएन। मानिसहरूमा आएको चेतनाले गर्दा तरकारी खेतीले हालका वर्षमा व्यवसायिक रूप लिन थालेको छ। वर्तमान समयमा अन्य बालीहरूको साटो प्रमुख नगदे बालीको रूपमा तरकारी खेती गर्न थालेका कारण यसले ढाकेको क्षेत्रफलमा निरन्तर वृद्धि भएको पाईन्छ।

मानव समाज र संस्कृतिको विकासका क्रममा मानवले विभिन्न कालखण्डमा धेरै संघर्ष गर्दै आएको पाईन्छ। मानव जीवनका आधारभूत आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने क्रममा मानवले वातावरण, पर्यावरण, मौसम र स्थान विशेष आफ्नो योग्यता, क्षमता र प्रविधिको विकास र प्रयोग गरी उपलब्ध प्राकृतिक साधन र स्रोतबाट दैनिक उपभोग्य वस्तुको उत्पादनमा विकास गर्दै आएको पाईन्छ। जलवायु, भौगोलिक अवस्था, स्रोत र साधनको उपलब्धता, उपयोगको क्षमता आदिको आधारमा ठाउँ अनुसार कृषि उत्पादन प्रणालीको विकास फरक फरक ढङ्गले भएको पाईन्छ।

नेपालको कृषि प्रणालीमा तरकारी खेतीलाई एक प्रमुख अङ्गको रूपमा लिइन्छ। नेपालमा तरकारी खेती व्यवसायिक र घरायसी गरी दुई प्रयोजनका लागि हिउँदे, वर्षे र बेमौसमी गरी सञ्चालन गरेको पाइन्छ। प्रायजसोले घरायसी रूपमा करेसाबारीमा तरकारी खेती गरी आफ्नो परिवारको आवश्यकतालाई पूरा गर्नुका साथै बचत हुन पुगेमा बजारमा बिक्री वितरण गरिन्छ। कतिपय कृषकहरूले हेर्दा करेसाबारीमा मात्र सीमित नभई व्यवसायिक

तरकारी खेतीमा केन्द्रित भई बजारको मागलाई मध्यनजर गरेर तरकारी उत्पादन गर्दछन् । व्यवसायिक रूपमा गरिने तरकारी खेतीमा विशेषगरी बेमौसमी तरकारीमा जोड दिइन्छ । जसले कृषिको आर्थिक पक्षमा प्रत्यक्ष सहयोग पुऱ्याउँछ । व्यवसायिक तरकारी खेतीको लागि सडक र शहर बजार नजिकैका असल जग्गालाई नै केन्द्रविन्दुको रूपमा लिइन्छ । नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा नेपाल सरकारले पनि तरकारी खेतीका लागि कृषकहरूलाई आवश्यक परीक्षणका साथै उन्नत मोल, बिऊ, प्रविधि, किटनाशक औषधी लगायत कृषि अनुदानको समेत व्यवस्था गर्दै कृषकहरूलाई व्यवसायीक तरकारी खेतीतर्फ प्रोत्साहन दिदै आएको छ (सुवेदी, २०६८) ।

नेपालको परिवेशमा पनि विभिन्न भौगोलिक अवस्था र मौसम अनुसारका तरकारी खेती गर्नका लागि अन्नबालीलाई प्रमुख रूपमा नलिई सहायक रूपबाट हेर्न तथा तरकारीबालीलाई विशेषगरी जोड दिनका लागि विभिन्न सरकारी तथा गैर सरकारी सङ्घ संस्थाबाट सक्दो प्रयत्न गरीदिएका छन् ।

नेपालमा भौगोलिक अवस्था र हावापानी अनुसार विभिन्न जिल्लाहरूमा तरकारी खेतीलाई व्यवसायिक रूपमा सञ्चालन गरी आफ्नो जीवनस्तर वृद्धि गर्ने स्रोतको रूपमा लिइएको पाइन्छ । विभिन्न ठाउँमा कृषकहरूले अन्नबालीको सट्टा तरकारी खेती गरी आफ्नो आर्थिक पक्षमा कैयौं सुधार गरी जीवनस्तर उकास्न सफल भएका छन् ।

नेपालको विकास भन्नु नै ग्रामिण क्षेत्रको विकास हो । जबसम्म ग्रामिण क्षेत्रको विकास हुँदैन तबसम्म समग्र राष्ट्रको उन्नति, प्रगति र सम्वृद्धिको कल्पना समेत गर्न सकिदैन । ग्रामिण क्षेत्रको विकासका लागि स्थानिय स्तरमा अवलम्बन गरेको परम्परागत पेशा कृषिमा आधुनिकीकरण गरी सुधार गर्नुपर्दछ । नेपालको कुल व्यापार घाटा कम गर्न प्रतिव्यक्ति आय बढाउन र ग्राहस्थ उत्पादन वृद्धि गर्न सर्वप्रथम कृषिमा सुधार गर्न आवश्यकता रहेको कुरामा विज्ञहरू एकमत देखिन्छन् ।

१.२ समस्याको कथन

मानव जीवनको शारीरिक विकासको लागि तरकारी नभई नहुने पौष्टिक तत्व हो । जसको अभाव र निरन्तर रूपमा उपयोग नगर्नाले मानिसहरू कुपोषणको सिकार भइरहेका छन् । तरकारी खेतीबाट एकातिर शरीरलाई आवश्यक पर्ने पौष्टिक तत्व प्राप्त गर्न सकिन्छ भने

अर्कोतिर यसको बिक्री वितरणबाट आर्थिक आयमा वृद्धि गरी आफ्नो पारिवारिक जीवनस्तरलाई पनि उकास्न सकिन्छ ।

नेपालको कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान ४०% रहेको छ । कृषि क्षेत्रलाई खाद्यान्न तथा नगदे बाली गरी दुई किसिममा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । नगदे बाली अन्तर्गत तरकारी खेतीको योगदान महत्त्वपूर्ण रहेको छ । नेपालमा अझै पनि कृषि कार्य परम्परागत रूपमा हुँदै आइरहेको परिवेशमा तरकारी खेतीलाई व्यवसायको रूपमा अगाल्ने परम्पराको विकास सीमित स्थानमा मात्र हुन थालेको छ । कास्की जिल्लाको साविक पुम्दी-भुम्दी गाविसका कृषकहरूले पनि केही वर्षयता तरकारी खेतीलाई व्यवसायका रूपमा लिन थालेका छन् ।

पुम्दी-भुम्दी गाविस वडा नं. २ का कृषकहरूले के कति मात्रामा तरकारी खेती गर्दछन् ? तिनीहरूमध्ये व्यावसायिक रूपमा तरकारी खेतीतर्फ लागेका कति छन् ? उनीहरूमा व्यावसायिक तरकारी खेती सम्बन्धी प्राविधिक ज्ञान कस्तो छ ? कसरी व्यावसायिक कृषिले जिवनस्तरमा सुधार ल्याएको छ ? विगतको जीवनस्तर के कस्तो थियो र पछिल्ला दिनहरूमा के कसरी सो जीवनस्तरमा परिवर्तन आयो ? व्यावसायिक तरकारी खेतीले कृषकहरूको शारीरिक तथा स्वास्थ्यमा के-कस्ता प्रभाव पऱ्यो जस्ता पक्षहरूलाई यो अध्ययनको समस्याको रूपमा लिइ सोही अनुसार अध्ययनका उद्देश्यहरू निर्धारण गरी अनुसन्धान कार्य अगाडि बढाउने प्रयास गरिएको छ । निम्न पक्षहरूलाई यो अध्ययनको मुख्य समस्याको रूपमा लिइएको छ ।

- व्यावसायिक तरकारी खेतीले कृषकहरूको जीवनस्तरमा कस्तो सुधार आएको छ ?
- कृषकको विगतको जीवनस्तर र व्यावसायिक तरकारी खेती गरे पश्चात् के-कस्ता परिवर्तन आए ?
- व्यावसायिक तरकारी खेतीले गर्दा कृषकहरूमा शारीरिक तथा स्वास्थ्यमा देखिएका सकारात्मक एवम् नकारात्मक कस्ता समस्याहरू आए ?

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

व्यवसायिक तरकारी खेतीले पुम्दी-भुम्दी -२, बर्साङ्कका कृषकहरूको जीवनस्तरमा पारेको प्रभावलाई व्याख्या विश्लेषण गर्नु यो अध्ययनको साधारण उद्देश्य हो भने यस अध्ययनका विशिष्ट उद्देश्यहरू निम्न लिखित रहेका छन् ।

- तरकारी उत्पादनक कृषकहरूको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाको बारेमा जानकारी लिने ।
- तरकारी खेतीले कृषकको जीवनस्तरमा पारेको सकारात्मक र नकारात्मक प्रभाव बारे जानकारी लिने ।

१.४ अध्ययनको महत्व

साविक पुम्दी भुम्दी गा.वि.स., हाल पोखर उप-महानगरपालिका वडा नं. २५ एक कृषि प्रधान क्षेत्र हो । यहाँका अधिकांश मानिसहरू कृषि पेसामा नै संलग्न भएर आफ्नो गुजारा गरिरहेका छन् । यहाँ खाद्यान्न बाली अन्तर्गत धान, मकै, कोदो, गहुँ र नगदे बाली अन्तर्गत विभिन्न किसिमका तरकारीहरूको उत्पादन गर्ने गरेको पाइन्छ ।

मानिसहरूको पोषणका लागि आवश्यक पर्ने खनिज, भिटामिन तथा प्रोटीनको बढी भाग तरकारीले उपलब्ध गराउँदै आएको छ । तरकारी खेतिबाट रोजगारी हुने, बढी आमदानी प्राप्त गर्न सकिने, आमदानी बढेपछि बढी बचत गर्न सकिने र बढी बचत गरेर बढी लगानी गरेको खण्डमा, बढी नाफा प्राप्त गरी आर्थिक विकासमा नै सघाऊ पुग्न जाने देखिन्छ ।

यस गा.वि.स.मा तरकारी खेतको लागि उपयुक्त किसिमको माटो, सिंचाइको लागि पर्याप्त पानीको स्रोत तथा तरकारी बेचनको लागि बजार नजिक हुनाले यहाँका मानिसहरू व्यवसायिक तरकारी खेतितर्फ आकर्षित भएका छन् । व्यावसायिक तरकारी खेतिबाट यस क्षेत्रको बेरोजगारी समस्या केही हदसम्म कम भएको र यहाँको कृषकहरूको आर्थिक अवस्था सुधार हुँदै गएको पाइन्छ । आर्थिक अवस्थामा सुधार भएपछि त्यसले सामाजिक, साँस्कृतिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा समेत सुधार हुन जाने देखिन्छ । त्यसैले यस गा.वि.स.मा व्यावसायिक तरकारी खेति सम्बन्ध अध्ययनको महत्व रहेको छ । यसका अतिरिक्त कृषि पेशा, व्यावसायिक साँस्कृतिक, आर्थिक तथा शैक्षिक प्रभावहरूको बारेमा र व्यावसायिक तरकारी

खेति गर्दा कृषकहरूको स्वास्थ्य स्थितिमा पारेको सकारात्मक, नकारात्मक असरहरूको बारेमा चासो राख्ने सबैलाई यो अध्ययन उपयोगी हुनेछ भन्ने आशा राखिएको छ ।

१.५ अध्ययनको सीमा

यस अध्ययनमा कास्की जिल्लाको साविक पुम्दी भुम्दी-२ हाल पोखरा उपमहानगरपालिका वडा नं. २५ मा स्थायी रूपमा बसोबास गरेका किसानहरू जो तरकारी पेशालाई आफ्नो प्रमुख पेशाका रूपमा अवलम्बन गरी आएका छन् यिनीहरूलाई केन्द्रविन्दु मानि अध्ययन गरिएको छ । यस गा.वि.स.मा तरकारी खेतिका अतिरिक्त अन्य कृषि उपजहरूको पनि उत्पादन हुने गरेको भए तापनि यहाँ व्यावसायिक रूपमा गरिएको तरकारी खेतिको मात्र अध्ययन गरिएको छ ।

प्रत्येक अध्ययन अनुसन्धानको आफ्नै सीमाहरू हुन्छन् । यही समय साधन, स्रोतको सीमामा रही अध्ययनलाई सीमावद्ध गर्नुपर्ने आवश्यकता हुन्छ । यस अध्ययनको उद्देश्य पुम्दी-भुम्दी गा.वि.स. वडा नं. २ को कृषकहरूको जीवनस्तरमा पारेको प्रभाव बारे अध्ययन गर्नु रहेकोले उक्त वडामा मात्र सीमित छ । त्यसैले यस अनुसन्धानको परिणामले सम्पूर्ण गा.वि.स.को प्रतिनिधित्व नगर्न पनि सक्दछ ।

१.६ केही पारिभाषिक शब्दावलीको परिभाषा

कृषक: अध्ययन क्षेत्रमा व्यावसायिक तरकारी उत्पादनलाई आफ्नो प्रमुख पेशा बनाई आफ्नो सम्पूर्ण जिविका गुजारा गरेका उत्तरदातालाई कृषक भनिएको छ ।

कृषक समुह: अध्ययन क्षेत्रमा व्यावसायिक तरकारी उत्पादनको लागि समुह बनाइ तरकारी उत्पादन कार्य गरेका व्यक्तिहरूको जमात ।

तरकारी उत्पादन: आर्थिक आमदानीका लागि गरिने कृषि उत्पादनको कार्य ।

कृषक सहभागिता: परिवारको आर्थिक अवस्थामा सुधार ल्याई स्वयं पनि आर्थिक सुधारको महसुस गराउन कृषि उत्पादनमा सहभागिता जनाउने महिलाको भूमिका ।

टनेल: विशेष गरी बेमौसममा गोलभेडा उत्पादन गर्न घाम र पानीको व्यवस्थापनको लागि बनाइएको प्लाष्टिकको घर ।

मौसमी तरकारी: सामान्यतया हावापानी, मौसम र प्राकृतिक अवस्था सुहाउँदा तरकारी उत्पादन ।

बेमौसमी तरकारी: हावापानी मौसम र प्राकृतिक अवस्था प्रतिकूल उत्पादन गरिने तरकारी ।

अर्गानिक: रासायनिक मलको प्रयोग बिना उत्पादन गरिने तरकारी

सामाजिक आर्थिक अवस्था: पारिवारिक पृष्ठभूमि, शिक्षा, जात, धर्म र पेसा आदि सामाजिक अवस्था तथा आम्दानी जस्ता पक्षले मापन गर्ने आर्थिक अवस्था ।

आई.पि.एम: एकीकृत शत्रु जिव व्यवस्थापन ।

व्यवसायीक: अर्थ उपार्जनका लागि गरिने उत्पादनको कार्य ।

प्राविधिक: सम्बन्धित विषयवस्तुसँग जानकार व्यक्ति ।

१.७ अध्ययनको सङ्गठनात्मक ढाँचा

यो अनुसन्धानमा सात वटा अध्यायहरू रहेका छन् । पहिलो अध्याय परिचयको अध्याय रहेको छ जस अन्तर्गत अध्ययनको पृष्ठभूमि, समस्याको कथन, अध्ययनका उद्देश्यहरू, अध्ययन क्षेत्र छनौटको औचित्य र मुख्य शब्दावलीहरूको व्याख्या रहेका छन् भने अध्याय दुई अन्तर्गत सन्दर्भ साहित्यको समीक्षा राखिएको छ जसअन्तर्गत सैद्धान्तिक समीक्षा र पूर्व अध्ययन गरिएका सन्दर्भ सामग्रीहरूलाई समेटिएको छ ।

यस्तैगरी अध्याय तिनमा अनुसन्धान विधि राखिएको छ जस अन्तर्गत अध्ययन क्षेत्रको परिचय, अनुसन्धान ढाँचा, नमूना छनौट विधि, तथ्याङ्कको प्रकृति र स्रोत, प्राथमिक तथा द्वितीय तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने विधिहरू, तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रस्तुतिकरणलाई समेटिएको छ ।

यस्तैगरी अध्याय चारमा समुदायका मानिसहरूको आर्थिक तथा सामाजिक अवस्थाका बारेमा चित्रण गरिएको छ भने अध्याय पाँचमा कृषकहरूको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाको बारेमा अध्ययन गरिएको छ । अध्याय छ मा व्यवसायिक कृषिले समुदायका मानिसहरूको जीवनस्तरमा पारेका सकारात्मक र नकारात्मक प्रभावहरूको बारेमा विश्लेषण गरिएको छ । यस्तैगरी सातौं तथा अन्तिम अध्यायमा अध्ययनको सारांश, निष्कर्ष र सुझावलाई समेटिएको छ ।

अध्याय दुई

साहित्यको पुनरावलोकन

२.१ अवधारणागत पृष्ठभूमि

कृषि कार्यको शुरूवात नवपाषाण युगदेखि भएको पाइन्छ । करीब आठदेखि नौ हजार वर्षभन्दा अगाडिदेखि नवपाषाणयुगीन मानिसहरूले खेतीपाती गर्ने काम शुरू गरेको पाइन्छ । तर सर्वप्रथम कुन ठाउँ र कहिलदेखि कृषिको थालनी भयो भन्ने कुरा चाही एकिन हुन सकेको छैन । एच.एल.रोथका अनुसार-“मानिसले जङ्गलबाट ल्याएका फलफूलहरूको बीजन उनीहरूको बसोबास क्षेत्र नजिकै भरेपछि वा फालिएपछि त्यस्ता बीजनहरू पुन उम्रिएर फलेको देखेपछि मानिसले बीऊ रोप्ने अथवा कृषि कार्य गर्ने प्रेरणा प्राप्त गरेको हो । जे होस् धेरैजसो पुरातत्वविद्हरू कृषि कार्यलाई नवपाषाणयुगीन मानिसको अपूर्व बुद्धिद्वारा प्राप्त गरिएको मान्दछन् । यस कार्यले मानिसको जीवनमा क्रान्तीकारी परिवर्तन ल्याएको समेत मानिन्छ । केही पुरातत्वविद्हरू सुख्खा र प्राकृतिक प्रकोपको कारणले अन्तिम हिमयुगताका मानिस अनेकौं फलफूलयुक्त हराभरा इलाकाहरूमा खासगरी समीपवर्ती पूर्वक्षेत्रमा बसोबास गर्न थालेपछि मानिसले कृषि कार्यको थालनी गरेको हो भन्ने विश्वास गर्दछन् । गोल्डेन चाइल्डले सन् १९२८ मा मोस्ट एन्सियन्ट इस्ट नामक आफ्नो पुस्तकमा “परिवर्तित वातावरणले नै मानिसलाई प्रथम किसान हुन सिकाएको हो भनी लेखेका छन् । गोल्डेन भैं हेरोल्ड पिक र हर्वड जे. फ्लीवर जस्ता पुरातत्वविद्हरूले समेत समीपवर्ती पूर्वक्षेत्रका पहाडी स्थलहरूलाई नै कृषि कार्यको प्रारम्भिक क्षेत्र मानेका छन् । यसैगरी मेसोपोटामियाको डेल्टा र इजिप्टलाई खासगरी कृषि कार्यको प्राथमिक केन्द्रहरू मानेर हेनरी बेस्ट्रीडले यस क्षेत्रलाई उब्जाउ खुर्पाकार क्षेत्र भनी लेखेका छन् । तर खर्टेजे ब्रे. उडजस्ता पुरातत्वविद्हरूले भने मानिसले आफ्नो क्रमिक विकासकै सन्दर्भमा तथा पुरानोलाई छाडेर नयाँ-नयाँ कुराहरू प्राप्त गर्ने मनोविज्ञानको कारणले गर्दा कृषि कार्यको समेत थालनी गरेको हो भन्ने कुरा मान्दछन् । जे होस् खाद्यान्न सङ्ग्रहको अनिवार्यताको कारणले नै कृषि कार्यको थालनी नवपाषाण कालमा शुरू भएको देखिन्छ । त्यस समयमा

गहुँ, जौ लगायत मकै, चामल, आदिका अवशेषहरू पाइएबाट यिनै बालीहरू त्यसबेला लगाइकन्थे होल भन्ने अनुमान लगाउन सकिन्छ ।

हिजोको सामान्य समाज अहिले जटिल समाजतिर उद्विकास भइरहेको छ । त्यस्तै कृषि क्षेत्रमा पनि परिवर्तन व्यापक रूपमा भइरहेका छन् । हिजोका दिनमा सामान्य रूपमा गरिने खेती अहिले आधुनिक र व्यावसायिक बन्दै गइरहेको छ । अहिलेको समयमा निर्वाहमुखी कृषि प्रणालीलाई त्याग्दै व्यावसायिक रूपमा कृषिलाई अड्गालिएको छ ।

२.१.१ नेपालमा तरकारी खेतीको विकास

नेपालमा सरकारी स्तरबाट कृषिको विकासका साथसाथै वागवानी विकासमा तरकारी खेतीको विकास भएको पाइन्छ । वि.सं. १९९२ सालमा कृषि विभागको स्थापना भएपछि वि.सं. १९९४ सालमा कृषि विकास बोर्डको स्थापना भयो । त्यसपछि तरकारी खेतीको वैज्ञानिक तरिकाबाट खेती गर्नु पर्ने महशुस गरी वि.सं. १९९९ मा भारतीय फलफूल तथा तरकारी विशेषज्ञहरूलाई नियन्त्रण गरी व्यवसायिक वागवानीहरू स्थापना गर्ने सल्लाह गरियो । वि.सं. २०१९ साल सम्ममा भारतीय सहयोग अनुसार देशको विभिन्न भागमा वागवानी केन्द्रहरू स्थापना भएका थिए । यसरी पोखरा र धनकुटामा अनुसन्धान केन्द्रको स्थापना भयो । देशमा मध्ये पहाडी एवम् तराई क्षेत्रलाई तरकारी खेतीको प्राथमिक क्षेत्रका रूपमा विशेष जोड दिइयो । वि.सं. २०२८ सालमा कृषि विभागको पुनः संरचना भित्र तरकारी तथा फलफूल विकासका लागि छुट्टै निकायको रूपमा रहन पुग्यो । हाल यी निकायहरू योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, प्राविधिक सहयोग र अनुसन्धानमा सक्रिय छन् । हाल देशमा ३३ वटा वागवानी फर्महरू अध्ययन र अनुसन्धानमा कार्यरत छन् (कृषि सूचना तथा सञ्चार केन्द्रहरूद्वारा प्रकाशित वुलेटिन, २०५७) ।

कृषि क्षेत्रलाई विकास गर्नको लागि गै.स.स.र सरकारी क्षेत्रबाट विभिन्न योजनाहरू निर्माण गर्नुपर्दछ । उक्त योजनाहरूलाई कृषकहरू समक्ष पुऱ्याएर कृषिमाक आमूल क्रान्ति ल्याउनुपर्दछ । त्यसका लागि कृषि नीति फितलो नभई कडाइका साथ लागु गरी जमिन बाँफ्को रहन दिनुहुँदैन । प्रत्येक कृषकले गुजारा कृषि प्रणाली नअपनाई आधुनिक तरिकाले कृषि उत्पादन बढाउनुपर्दछ । जसले गर्दा देशमा रहेको गरिबी पनि निवारण हुनेछ । साथै मानिसमा रहेको रोगहरूमा पनि कमी आउनेछ भनी उल्लेख गरिएको छ (पौडेल, २०४२) ।

वातावरणलाई जोगाउनका लागि माटोमा विषादीहरू छर्नु हुँदैन । माटोको उर्वराशक्तिमा कुनै ह्रास नपुग्ने गरी निम, पाती, असुरो, हरो, बरो, टरो आदिको जैविक भोल बनाएर छर्ने गर्नुपर्दछ । यसले गर्दा मौरी, पुतली, रेशम किरा आदिको संरक्षण र वृद्धि गर्न सकिन्छ र दीर्घकालिन फाइदा दिन सकिन्छ । अर्को अर्थमा मानिसको दीर्घकालिन फाइदा भनेको प्रकृतिले सन्तुलन गर्ने अर्को उपाय हो । वातावरण ह्रास हुन नदिनको लागि पुराना गाडीहरू चलन नदिने, कुनै पनि वस्तुलाई कुहाएर दुर्गन्धित हुने अवस्थासम्म नराख्ने आदि । वातावरणलाई न्याय दिलाउनको लागि प्रकृतिलाई हराभरा बनाउनको लागि रुख रोप्ने र अन्य किसिमका जनचेतना अभियान चलाउनुपर्दछ । यसका साथै प्रकृतिलाई अझ राम्रो बनाउन मौरीपालन एकदमै उपयोगी हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ (अधिकारी, २०६०) ।

कृषकहरूले स्वास्थ्यलाई ख्यालमा राखी तरकारी खेतीमा जैविक मलहरू प्रयोग गर्नुपर्दछ । कृषकहरूलाई अर्गानिक र बेमौसमी खेतीतर्फ आकर्षित गर्न विभिन्न तालिमहरू दिनुका साथै चेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्दछ । आज बजारमा छिटो उत्पादित तरकारीहरू प्रशस्त मात्रामा पाइन्छ । यसले सबैको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पार्दछ । कृषक आफूले उत्पादन गरेको तरकारी र फलफूललाई व्यवस्थापन गर्न सकेमा कृषकको जीवनस्तर उकास्न सकिन्छ (बुढाथोकी, २०६२) ।

जापानमा लगभग दुई तिहाइभन्दा बढी कृषकहरू रेशम कीरा पालेर आफूलाई व्यस्त राखेको पाइन्छ । इटाली र फ्रान्समा पनि रेशम उद्योगलाई त्यत्तिकै महत्व दिइएको छ । यसप्रकारले सहायक पेशाको सहारा कृषकहरूले आफ्नो आमदानी बढाउनका लागि अति आवश्यक हुन्छ । वर्तमान जाति व्यवस्था किसानहरूका लागि अति नै बाधक सिंह भएको छ । जसको प्रभावले यस्ता उद्योगहरू निम्न जातिले गर्ने कार्य सम्भन्ने गरिन्छ । दूधको उत्पादन बढाउनका लागि गाउँमा उन्नत जातका गाई, भैंसी वितरण र सहकारी गठन गरी दूध सङ्कलनको व्यवस्था गर्नुपर्दछ । त्यही सहकारीको माध्यमबाट उत्पादित दुधलाई सहरमा बिक्री वितरणको व्यवस्था मिलाइनुपर्दछ (जि. आर, १९९४) ।

नेपालमा उत्पादित कृषि उपजहरूको भण्डार गर्ने उपयुक्त गोदामघरको व्यवस्था हुन नसक्दा कृषि बजारमा अर्को समस्या देखा परेको छ । भण्डारको अभावमा कृषि उपजहरू सस्तो मूल्यमा बेच्न कृषकहरू बाध्य हुन्छन् । त्यस्तै आधुनिक भण्डारणको अभावमा कृषि उपजको ठूलो हिस्सा, मुसा, चरा, पुत्ला, धुन, कीरा आदिले नष्ट गरिरहेका हुन्छन् । उचित

भण्डार तथा शीत भण्डारको अभावमा तरुन्तै नाश हुने फलफूल, तरकारी जस्ता कृषि उपजहरूले उचित बजार र मूल्य पाउन नसकी त्यसै खेर गइरहेका छन् (पौडेल, २०६४) ।

नेपालको कृषि प्रणाली जीविकोपार्जनमुखीबाट क्रमिक रूपमा व्यावसायिकीकरणतर्फ रूपान्तरण हुँदै गएको छ । तथापि उत्पादित कृषिवाली/वस्तुहरूलाई अरू व्यावसायिक एवम् प्रतिस्पर्धी बनाउनु तत्कालिन आवश्यकता बन्न पुगेको छ । यस परिप्रेक्ष्यमा प्रशोधन, पकेजिङ खाद्य जैविक प्रविधि र भण्डारण जस्ता प्रविधिहरूको अनुसन्धान तथा विकास गरी यसको प्रतिफल व्यावसायिक रूपमा कृषकदेखि उद्योग व्यवसाय स्तरसम्म पुऱ्याउनुपर्ने खाचो महसुस भएको छ । कृषि तथा पशुजन्य पदार्थहरूको स्वास्थ्यकर र सुरक्षित वितरणलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न जरूरी महशुस गरिएको छ (रा.यो.आ, २०६४:१३६) ।

कृषि क्षेत्रलाई व्यवसायीकरण गर्नको लागि कृषि प्रसारका विभिन्न तरिकाहरूमध्ये कृषककै अगुवाईमा कृषि उत्पादन र माटो तथा मलखाद व्यवस्थापन सम्बन्धी ज्ञान दिन स्थापना भएको स्थल नै कृषक पाठशाला हो । कृषक पाठशालालाई छान्ने र भित्ता बिनाको पाठशाला पनि भन्ने गरिन्छ किनभने कृषकहरूले खुल्ला आकाशमुनी खेतवारीमा नै कृषि सम्बन्धी ज्ञान सिक्ने र सिकाउने का गर्दछन् ।

कृषक पाठशालाको सफल शुरूवात इन्डोनेसियामा धानवालीको रोग किराको व्यवस्थापन गर्न शुरू भएको भएतापनि हाल विभिन्न देशहरूमा यसले एकीकृत वाली व्यवस्थापनको रूपमा फड्को मारीसकेको छ । नेपालमा पनि सामुदायिक एकीकृत शत्रु जीव व्यवस्थापनको रूपमा कृषक पाठशाला एक सशक्त कृषि प्रसारको माध्यमको रूपमा स्थापित भैसकेको कारण दिगो भू-व्यवस्थापन कार्यक्रम अन्तर्गतका सहभागी संस्था, माटो परीक्षण सेवा र माटो विज्ञान महाशाखा खुमलटारले पनि आ.व. २०५८/५९ बाट खाद्यान्नको उचित व्यवस्थापन गरी दिगो कृषि उत्पादनको लागि एकीकृत खाद्यतत्व व्यवस्थापन कृषक पाठशालाको शुरूवात गरेको छ ।

भारतमा भएको हरित क्रान्तिको प्रभाव, बढ्दो जनसङ्ख्या र आधुनिक कृषि प्रविधिमा पहुँचको कारण ७० र ८० को दशकमा नेपालमा पनि उन्नत जातको खेती, वाली सघनता, रासायनिक मलको बढ्दो प्रयोग आदि कारण उत्पादन र उत्पादकत्व केही मात्रामा बढेको

पाइन्छ तर त्यसपछिका वर्षहरूमा कृषि उत्पादनमा उद्योगति आउन थालेको देखिन्छ । यसको मूल कारण तराईमा प्राङ्गारिक पदार्थको अत्याधुनिक ह्रास, पहाडी क्षेत्रमा भुक्षयको प्रकोप, जमिनको उर्वराशक्ति (खाद्यतत्व भण्डार) मा ह्रास, असन्तुलित र अवैज्ञानिक मलखादको प्रयोग आदि हुन् ।

तसर्थ वैज्ञानिक रूपमा मलखादको सन्तुलित व्यवस्थापन नगर्ने हो भने यो समस्याले अरू विकराल रूप दिन सक्छ । नेपालमा प्राङ्गारिक र गोठे मल खाद्यान्नको प्रमुख स्रोत हो तर हालको बाली सघनता र बालीको उत्पादन क्षमतालाई ध्यान दिने हो भने प्राङ्गारिक मलले मात्र बालीको आवश्यकता पुग्ने देखिदैन । तसर्थ प्राङ्गारिक तथा रासायनिक मलको एकीकृत रूपमा व्यवस्थापन गर्न सके मात्र दिगो माटो व्यवस्थापन हुनुको साथै आशा गरे अनुसारको कृषि उत्पादन पनि लिन सकिन्छ । यही सन्देश कृषक माभक्त लैजानको लागि कृषक पाठशाला सञ्चालन गर्न शुरू गरिएको हो । यसरी IPNS कृषक पाठशालाको प्रमुख उद्देश्य दिगो माटो व्यवस्थापन भएतापनि कृषक पाठशालामा बाली लगाउने देखि थन्काउने बेला सम्म नै अपनाउनुपर्ने आधुनिक प्रविधि बारे कृषकहरूलाई सैद्धान्तिक तथा व्यवहारिक ज्ञान दिइन्छ (अध्ययन प्रतिवेदन आ.व.२०७१/०७२ क्षेत्रीय माटो परीक्षण प्रयोगशाला पोखरा) ।

देशको भौगोलिक परिवेशले उपलब्ध गराएको अवसर र कृषकहरूको अनुभव तथा आधुनिक कृषि प्रविधिहरूको सदुपयोगबाट दिगो आर्थिक वृद्धि तथा खाद्य सुरक्षा सुनिश्चित गर्न सकिने सम्भावना विद्यमान रहेको छ । कृषि भूमिको अनुपयुक्त प्रयोग एवम् विभिन्न प्रकोपहरूका कारण उर्वरा कृषि भूमिको पहुँच नपुग्नु र पहुँच पुग्नेहरूले पनि आधुनिक प्रविधिहरूको प्रयोग गरी पर्याप्त मात्रामा व्यवसायिक रूपमा उपयोग गर्न नसक्नु र गैर कृषि क्षेत्रको विकासको आधारको रूपमा रहेको कृषि क्षेत्रको विकासका पूर्वाधार (सिंचाई, सडक, बिजुली, सञ्चार, उद्योग र बजार व्यवसाय तथा उन्नत प्रविधिहरू) मा पर्याप्त लगानी आकृष्ट हुने नसक्नु कृषि क्षेत्रको विकासको मूल समस्याका रूपमा रहेका छन् । कृषि क्षेत्रको समग्र विकासका लागि ल्याइएका कृषि विकासको नीतिगत रूपरेखा २०४८ तथा दीर्घकालिन कृषि योजनाले यस क्षेत्रको विकासलाई केही हदसम्म दिशाबोध गराएको छ । तथापि आर्थिक उदारीकरण, विश्व व्यापार, सङ्गठन तथा क्षेत्रीय सङ्गठनहरूमा नेपालको विद्यमान प्रतिवद्धता, नेपालको लागि दिगो विकासको एजेण्डा एवम् सहस्राब्दी विकासका लक्ष्यहरू

समेतको पृष्ठभूमिमा दीर्घकालीन कृषि योजनाका मूलभूत पक्षलाई कायम राखी नयाँ राष्ट्रिय कृषि नीति तर्जुमा गरी लागु गर्न आवश्यक देखिएकोले नेपाल सरकारले राष्ट्रिय कृषि नीति २०६१ जारी गरेको छ (कृषि डायरी, २०७२) ।

नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३) का अनुसार राज्यले किसानलाई प्रोत्साहन गरी कृषि क्षेत्रमा उत्पादकत्व बढाई कृषिमा आधारित अधिकांश जनताको आर्थिक उन्नति हुने अवस्थाहरूको सिर्जना गरी कृषिलाई उद्योगको रूपमा विकास गर्नेछ । देशमा उपलब्ध आर्थिक साधन र स्रोतलाई सीमित व्यक्तिहरूमा केन्द्रित हुन नदिई सामाजिक न्यायको आधारमा आर्थिक उपलब्धीको न्यायोचित वितरणको व्यवस्था मिलाई कुनै पनि जाति, लिङ्ग, वर्ण वा व्यक्ति उपर आर्थिक शोषण हुन नपाउने व्यवस्था गरी आर्थिक असमानता हटाउँदै स्वदेशी निजी एवम् सार्वजनिक उद्यमलाई प्राथमिकता र पश्रय दिई राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई स्वतन्त्र, आत्मनिर्भर एवम् उन्नतशील गराउनु राज्यको मुलभुत आर्थिक उद्देश्य हुनेछ (नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६४) ।

२.२ सैद्धान्तिक पुनरावलोकन

२.२.१ मार्क्सवादी दृष्टिकोण

समाजशास्त्री मार्क्सका अनुसार समाजमा मुख्य दुई शासक वर्ग र शासित वर्ग रहेका हुन्छन् । शासक वर्गका शक्ति उत्पादनका शक्तिहरूको स्वामित्व र नियन्त्रणबाट जन्मदा शासक वर्गले शासित वर्गलाई शोषण र दमन गर्दछ । मार्क्सवादी दृष्टिकोणमा स्तरीकरणका प्रणालीहरू सामाजिक समूहहरूको उत्पादनका साधनसँगको सम्बन्धबाट पैदा हुन्छ । समाज विभिन्न चार चरण पार गरेर विकास भएको छ ।

प्राग ऐतिहासिक समाजले आदिम साम्यावादीको प्रतिनिधित्व गर्दछ । यो समाज वर्गविहीन समाजको एउटा उदाहरण हो । आदिम साम्यवादी युग पछाडि समाजहरू दुई वर्गमा विभाजित भएका छन् । प्राचीन समाजमा मालिक र दास, सामन्तवादी समाजमा भूमिपति र भूमिहिन त्यसैगरी पूँजीवादी समाजमा पूँजीवादी र ज्याला मजदुर रहन्छन् । प्रत्येक ऐतिहासिक चरणमा शोषित वर्ग बहुमत जनसङ्ख्याको हिस्सा अन्तर्गत रहन्छ भने शोषक र दमनकारी वर्ग जहिले पनि अल्पमतमा रहन्छ । आदिम समाजमा कुनैपनि वर्गहरू थिएनन्

त्यति बेलाको समाज सामुहिक भावनामा आधारित थियो । जमिन र यसको उत्पादन सामुहिक स्वामित्वमा थियो । जमिनबाट प्राप्त भएको उत्पादन सामुहिक रूपमा बाँडेर लिन्थे । समाजमा सदस्यहरूले उस्तै प्रकारको उत्पादनका साधनहरू प्रयोग गर्थे भने प्रत्येक सदस्य स्वयम् उत्पादक र स्वामित्वकर्ता हुन्थ्यो । सबैले श्रमशक्ति प्रयोग गर्थे र उत्पादनमा बाँडेर खान्थे । समाज सामुहिकतामा आधारित थियो । त्यतिबेलाको समाज बाँचनका लागि मात्र गुजारामुखी उत्पादन गर्दथे । त्यसपछि जब समाजको उत्पादनशील क्षमता बढ्दै जान्छ तब समाजमा विभिन्न वर्गहरू जन्मिन्छन् तब कृषि उत्पादनको एउटा महत्त्वपूर्ण साधन भएर निस्कन्छ । कृषि अर्थव्यवस्थामा समाजको एउटा भागले उत्पादन गरेका खानेकुराहरूले पुरै समाजको आवश्यकता परिपूर्ति गर्नुपर्ने हुन्छ तब मानिसहरू त्यसबाट मात्र नपुगेर अन्य उत्पादनशील कार्यहरूमा लाग्दछन् । र श्रम विभाजन हुने गर्दछ । जब कृषिको विकास हुँदै गयो त्यसपछि वचत धनको उत्पादन भयो भने गुवारा रूपमा रहेको आर्थिक प्रणाली एकदम माथि उठ्यो । विभिन्न समुदाय भित्र वस्तु तथा व्यापारको लेनदेन हुँदै गयो । जसले गर्दा निजी सम्पत्तिको धारणा उत्पन्न भयो । विभिन्न वस्तु उत्पादन गर्ने र आफ्नो स्वामित्वमा राख्ने अधिकार समुदायबाट व्यक्तिमा सन्थ्यो । केही मानिसहरूले मात्र उत्पादनका साधनहरू आफ्नो स्वामित्वमा राख्न सफल भए भने अरु धेरै मानिसहरू उनीहरूका निमित्त काम गर्न बाध्य भए । यसरी उत्पादन गर्न वर्ग सँग श्रमको शक्तिमात्र हुन्छ, भने उत्पादन नगर्ने वर्गसँग उत्पादनको साधन मात्र हुन्छ । यसरी एउटा वर्ग शासक र अर्को शोषित निस्कन्छ ।

मार्सेली दृष्टिकोण अनुसार मुख्य सामाजिक वर्गहरूको सम्बन्ध पारस्परिक निर्भरता र द्वन्द्वमा आधारित हुन्छ । त्यसकारण नै पूँजीवादी समाजमा बुर्जुवा र सर्वहाराहरू एक अर्को वर्गहरूमा निर्भर रहन्छन् । बाँचनका लागि ज्याला मजदुरहरूले पूँजीपति वर्गलाई उनीहरूको श्रम बेच्नुपर्छ । तर उनीहरूसँग उत्पादनका साधनको एउटा हिस्साको पनि स्वामित्व रहदैन । पूँजीपतिहरू उत्पादन कार्यमा सहभागी हुँदैनन् तर उनीहरू ज्याला मजदुरको श्रम शक्तिमा निर्भर रहन्छन् । किनकी ज्याला मजदुरी विना उत्पादन कार्य सम्भव हुँदैन । यसरी समाजमा शोषक र शोषित वर्गको उदय भयो (अर्याल, २०६८) ।

यसरी जब कृषिको अवधारणा समाजमा देखा पर्‍यो त्यसपछि आर्थिक वचत गर्ने परिपाटीको विकाससँगै निजी सम्पत्तिको अवधारणा अघि बढ्दै आयो । जब निजी सम्पत्तिको सुरुवात

भयो त्यसपछि मानिसहरू कसरी हुन्छ बढी उत्पादन गर्ने र धेरै मात्रामा आर्थिक सफलता प्राप्त गर्ने क्रमसँगै कृषिमा आधुनिकता भित्रिन्छ । आधुनिक प्रविधि सँगसँगै मानिस अगाडि बढिरहेको छ । उत्पादन गर्ने साधनमा नविनता, विऊविजनमा आधुनिकता, श्रम गर्ने शैलीमा आधुनिकता हुँदै कृषि क्षेत्रको पनि विकास हुँदै यहाँसम्म जुन गुजाराबाट परिवारका विलाशी आवश्यकता पुरा गर्न सम्म अहिलेका समाजहरू अगाडि बढिरहेका छन् । जग्गा नहुनेले पनि अधिया र व्याजमा खेतीपाती लगाउने परम्परा रहेको छ ।

२.२.२ आधुनिकीकरणको सिद्धान्त

वास्तवमा आधुनिकीकरणको सिद्धान्त सन् १९५०-१९६० को दशकमा देखा परेको हो । यस आधुनिकीकरण सिद्धान्तको मुलभूत मान्यता भनेको समाज र पेसा संस्कृति परिवर्तनशील छ । स्वयम् मानिस पनि परिवर्तनकामी छ । प्रत्येक समाज परिवर्तन र विकसित हुँदै अगाडि बढेको छ । समाजको पारम्भिक चरणभन्दा वर्तमान चरण परिवर्तनशील छ । समाज सधैं आधुनिकतातर्फ उन्मुख हुन्छ भन्ने तथ्यमा आधारित छ । आधुनिकता भनेको समाज एक परम्परागत, निर्वाहमुखी, रुढीवादी ढाँचाबाट आधुनिक व्यवसायिक औद्योगिक तहमा पुग्ने प्रक्रिया हो । यस प्रक्रियामा समाज प्रारम्भिक मध्यम र उच्च तह पार गर्दै समाज भित्रका आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, भौतिक राजनैतिक लगायत मानवीय मनोवृत्तिमा पनि बढी कुशल तथा व्यापकता तर्फ लक्षित भई समाजको विकास प्रक्रिया अगाडि बढ्छ ।

आधुनिकीकरणले उत्पादन प्रणालीमा सरल ग्रामीण अथवा निर्वाहमुखीबाट व्यावसायिकता र आधुनिक प्रविधियुक्त बनाउँदै जान्छ । पेसाहरूमा पनि परम्परागत पेसाका ठाउँमा आधुनिक विशिष्टकरण हुँदै जान्छन् । सामाजिक चालचलन, रीतिरिवाज, पेसा व्यवसाय, सोच जस्ता कुराहरूमा परिवर्तन हुँदै आधुनिकतातर्फ लम्कन्छ । सहरीकरण तर्फ उन्मुख हुन्छ । आधुनिक कुराहरूले परम्परागत पेसा क्रियाकलापहरूलाई विस्थापित गर्दछ । आर्थिक सामाजिक अवस्था आधुनिकतातिर लम्किरहन्छ । पुरातन परम्परागत ग्रामीण समाज आधुनिक प्रविधियुक्त सहरीकरण तर्फ लम्कन्छ । यो आधुनिकीकरण प्रक्रिया समय विकासको गतिसँग सधैं अगाडि बढ्दछ, नयाँ-नयाँ प्रविधिको विकास र प्रत्येक मानव उपयोगमा विकल्पको प्रयोगबाट आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परिवर्तन गराउने सिद्धान्तलाई आधार खडा गर्दछ । यस सिद्धान्तलाई यस अध्ययनमा प्रयोग गरिएको छ । “आधुनिकीकरण कुनै पनि

कुराहरूलाई नवीकरण गर्दै विकास एवम् सामाजिक विकाससँग सम्बन्धीत हुन्छ” (गुरुङ, १९९८) ।

सामाजिक परिवर्तन र आधुनिकताविच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध पाइन्छ । सामाजिक परिवर्तन एवम् रूपान्तरणको अवस्था र प्रक्रियाले आधुनिकताको तह निर्धारण हुन्छ । आधुनिकताको उद्भव र यसका विशेषताहरूबारे मतभिन्नताहरू धेरै पाइए पनि आधुनिक विश्ववृद्धि अलौकिक र ईश्वर केन्द्रित नभई लौकिक र मानव केन्द्रित क्रियाशिल भएको पाइन्छ । अमेरिकन अर्थशास्त्री (W.W. Rostow) को आर्थिक विकासको नमुनालाई आधुनिकीकरणको सन्दर्भमा समाज व्याख्याको महत्त्वपूर्ण अवधारणाको रूपमा लिइन्छ । रस्टोका अनुसार समाजलाई पाँच तहमा विभाजित गरेका व्याख्या गरेका छन् जस अन्तर्गत परम्परित समाज, परिवर्तनका लागि पूर्वाधार तयार भइसकेको समाज, परिवर्तित समाज, परिपक्वता तर्फ उन्मुख समाज र आम जनसमुदायले सामाजिक उपलब्धीका उपभोग गरिरहेको समाज । उनका अनुसार परम्परित समाज अति नै सरल र सहज प्रकृतिको हुन्छ जुन समाजको प्रमुख अर्थतन्त्र कृषिमा आधारित हुन्छ । त्यस्तै उनले समाज विकासको दोस्रो चरणमा समाज विस्तारै परम्परागतबाट व्यवस्थिततर्फ अगाडि बढ्छ, नयाँ विचार र प्रविधिको सुरुवात हुँदै जान्छ, उत्पादनका प्रक्रिया र साधनहरूमा आधुनिकता एवम् नयाँपन थपिदै परिवर्तोन्मुख हुन्छन् । कृषि क्षेत्रमा प्राविधिक क्रान्तिका आवश्यकता र बढ्दै गइरहेको सहरी जनसंख्याले आवश्यकता पुरा गर्न साधनको रूपमा उत्पादकत्वलाई बढानुपर्ने कुरा जोड दिइएको छ (अर्याल, २०६८) ।

खासगरी सन् १९५० पछिका आधुनिकीकरणको सिद्धान्तको मुलमान्यता भनेको नै परम्परागत जीवनशैली, मूल्यमान्यता, प्रविधिलाई त्याग्दै आधुनिक जीवन पद्धति, उत्पादन प्रणाली अपनाउने कुरालाई जोड दिइएको छ । जसले समाज परिवर्तन गराउँदै आर्थिक वृद्धि तर्फ समाजलाई लक्षित गराउनमा जोड दिनेछ ।

२.२.३ विकासको अवधारणा

जीवन पद्धतिमा विभिन्नता र ग्रामीण किसानहरू

Franl Ellis ले Household Strategies and Rural Livelihood Diversification मा जीवन पद्धतिमा विभिन्नतालाई एक प्रक्रियाका रूपमा हेरेका छन् । ग्रामीण परिवारहरूले आफ्नो

जीवनस्तरलाई सुधार गर्न विविध गतिविधिमा संलग्नता र काटनका लागि गरिने संघर्षमा सामाजिक सहयोगको सक्षमता निर्माण गर्दछन् भनेर परिभाषित गरेका छन् । जीवनयापनका लागि गरिएका क्रियाकलापहरूमा एक क्रियाकलापले अर्को क्रियाकलापलाई सहयोग गरेको हुन्छ । वस्तुपालनले बाली उत्पादनमा मद्दत गर्दछ भने राम्रो बालीले वस्तुपालनमा सघाउ पुऱ्याउँदछ । बाँच्नका लागि गरिने यी क्रियाकलापहरूमा पालोपर्म र खेती धान्न पारिवारिक तथा सामाजिक सञ्जाल निर्माण गरिरहेको हुन्छ । ग्रामीण जीवन पद्धतिमा ग्रामीण कृषि, पशुपालन तथा बाली विविधिकरणका पक्षहरूले मद्दत गरेको हुन्छ । Ellis का अनुसार जीवन निर्वाहका लागि मानिसहरूले विविध आयआर्जनका कार्यहरू गर्दछन् । घरायसी अलवा आर्जनका सिलसिलामा पेवा पछि पशुपालन, भाडा तथा घरेलु र विदेशी मुद्रा आर्जनका क्षेत्रहरूमा सम्लग्न भएर मानिसहरूले जिविका चलाएका हुन्छन् । विहान बेलुका पसल वा खेतीपाती र दिउँसो जागिर खाने गरेको प्रशस्तै देखिन्छ ।

मौसमी खेती तथा बेमौसमी खेतीले पनि आयआर्जनको क्षेत्र आकर्षक हुने गर्दछ । बेमौसमी तरकारी खेतलीले कृषकहरूको अर्थोपार्जन राम्रो भएको उदाहरणहरू प्रशस्त भेटिन्छन् । जोखिम मोल्ने जीति जो बेमौसमी खेती र मौसमी खेतीसँग जोडी रहेको पनि जिविकाका लागि रहरभन्दा बाध्यताका रूपमा देखिन्छ । दैवी प्रकोपहरू तथा ऋडि र बजारको गिरावटले जिविको पार्जनका विविधतमा भिन्नता ल्याउँछ । आधुनिक मल, बिऊ, प्रविधि, मौसमी, बेमौसमी, जुन जोखिम मोहोर गरिएका खेती सोचेअनुरूप उत्पादन भएको खण्डमा र बजार मूल्य पाएको खण्डमा आर्थिक आम्दानी बढाएर यसले गरिवी घटाउने र कृषकहरूको जिवनस्तरलाई माथि उठाउने कार्य गर्दछ ।

२.२.४ परनिर्भरताको सिद्धान्त

जब आधुनिकीकरणको सिद्धान्त अगाडि बढ्यो तब परनिर्भरताको सिद्धान्त पनि देखा पर्‍यो । विकसित भनिएका राष्ट्रहरूको विभिन्न नीति तथा रणनीतिहरू अविकसित राष्ट्रहरूले पछ्याउँदै जाँदा यस्ता राष्ट्रहरू विकसित राष्ट्रहरूसँगै विस्तारै परनिर्भर हुँदै जाने गर्दछन् । आधुनिकतासँगै विकसित राष्ट्रहरूले अविकसित राष्ट्रभित्र रहेका बहुमूल्य कच्चा पदार्थ सस्तो मूल्यमा निर्यात् गर्दछ र बढी मूल्य पारेर विश्वभर आफ्नो प्रभुत्व जमाउन सफल हुन्छन् । समाजशास्त्री टि.डी. सन्तोषका अनुसार सामाजिक संरचना र सम्बन्धको

अन्तरनिर्भरताको बारेमा बुझ्नु पर्ने तथ्यलाई अगाडि सारेका छन् । खासगरी उनले फरक फरक आर्थिक पक्ष बिचको सम्बन्ध र अन्तरसम्बन्धबाट उत्पन्न हुने अवस्थाका रूपमा परनिर्भरतालाई लिएका छन् । शक्तिहीन राष्ट्र अहिले पनि शक्तिशाली राष्ट्रसँग परनिर्भर हुने कुरालाई सान्तोषले आर्थिक पक्षबाट चर्च गरेका छन् । यसरी विकसितप्रति अविकसित देश जहिले पनि निर्भर रहिरहनु पर्ने तथ्यलाई उजागर गरेका छन् ।

आधुनिकीकरणको प्रकृत्यासँगै अविकसित राष्ट्रहरू हरेक पक्षमा विकसित राष्ट्रसँग परनिर्भर बन्दै गइरहेका छन् । उत्पादनको क्षेत्रमा जस्तै कृषिको क्षेत्रमा पनि स्थानीय मल, बिऊ उत्पादन गर्न छोडिसकिएकोछ र अन्य विकसित देशबाट आयातित सामग्रीहरूलाई बिऊ, मल लाई आफ्नो खेतबारीमा छर्ने प्रविधिले जरो गाडेको छ, कृषिकै कुरा गर्नुपर्दा जब आधुकि बिऊ विजनको पछाडि लागेर त्यै अनुरूप व्यवसायिकताको खेतीपाती गर्ने गरिन्छ, विस्तारै हरेक वर्षपिच्छे त्यै खालको बिऊ जमिनले खोजीरहेको हुन्छ र विस्तारै आफ्नो स्थानीय बिउविजन उत्पादन प्रणाली छोडेर अन्य राष्ट्रसँग निर्भर हुँदै गइरहेको छ । यसरी परनिर्भरताले हरेक क्षेत्रमा जरा गाड्दै आइरहेको देख्न सकिन्छ (राई, २०७०) ।

परनिर्भरता सिद्धान्तले विकासका लागि आधुनिकीकरणको सैद्धान्तिक ढाँचाले गरिव मुलुकको विकास हुन नसक्ने तर्क प्रस्तुत गर्दै खुला बजार व्यवस्थापनमा आधारित आधुनिकीकरणको अवधारणाले अविकसित गरिव राष्ट्रहरूले विकास गर्न नसक्ने धारणा पेश गरेको छ ।

२.३ पूर्व साहित्यको पुनरावलोकन

साधारण बोलीचालीको भाषामा कृषि शब्दले खेतीपाती सम्बन्धी विषय मात्र बुझाउने जस्तो देखिए तापनि यो क्षेत्र त्यतिमा मात्र सीमित छैन । कृषि शब्दले खेतीपाती र अन्नवालीका साथै सी सँग सम्बन्धित अन्य पेशा वा व्यवसायलाई समेत समेट्ने गर्छ (सुवेदी, २०६५:१५१) । डा. हेमाङ्गराज अधिकारी 'प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोष' मा कृषिको अर्थ खनजोत गरी वालीनाली लगाउने कार्य, खेतबारीको काम, खेती किसान भनी उल्लेख गरिएको छ । नेपाल सरकारको राष्ट्रिय कृषि नीति २०६१ मा कृषि शब्दको वाली, बागवानी, पशुपन्छी, माछा आदि कृषिका सबै उपक्षेत्रसँग सम्बद्ध उत्पादन, उद्योग एवम् व्यवसायहरू समेत जनाउछ भनिएको छ । कृषि व्यवसाय भन्नाले वाली, बागवानी, पशुपन्छी, माछा

आदि कृषिका साथै उपक्षेत्रसँग सम्बद्ध व्यावसायिक उत्पादन, बेचबिखन र प्रशोधन सम्बन्धी कार्यहरूलाई जनाउँछ भनिएको छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा कृषि शब्दले विभिन्न प्रकारका खाद्यान्न तथा नगदौबाली, कृषि उपजहरू, पशुपालन व्यवसाय, पंक्षीपालन व्यवसाय, मत्स्यपालन व्यवसायदेखि बागवानी सम्मको उत्पादन लगायत सोसँगै सम्बन्धीत उद्योगधन्दा, कलकारखानाबाट उत्पादित उपजहरू त्यसमा आश्रित जनसङ्ख्या एवम् सोसँग सम्बद्ध पेशा व्यवसाय सम्मको क्रियाकलापको समष्टिगत रूपलाई जनाउँछ (सुवेदी, २०६५: १५१) ।

मानिसका आधारभूत आवश्यकताहरू (गाँस, बास, कपास, स्वास्थ्य, शिक्षा र सुरक्षा) मध्ये पहिलो र महत्वपूर्ण आवश्यकता गाँस (खाद्यान्न) नै हो । खाद्यान्न भएपछि मात्र मानिस बाँच्न सक्छ र उसलाई अन्य आवश्यकताहरूको आवश्यकता पर्दछ र खोजीतर्फ लाग्दछ । मानव सभ्यताको विकास सँगसँगै मानिसहरूले खाद्यान्नका रूपमा कृषि तथा कृषिजन्य वस्तुहरूको प्रयोग गर्दै आएको पाइन्छ । पाषाण (ढुङ्गे) युगमा मानिसहरूले घुमन्ते जीवन बिताउँथे । जनावरहरूको शिकार गरेर फलफूल तथा कन्दमूलहरू खोजेर आफ्नो जीविका चलाएका थिए । आजभन्दा करीब १०,००० देखि १२,००० वर्ष पहिले नवपाषाण युग भएको अनुमान गरिन्छ । यस युगमा क्रान्तिकारी परिवर्तन भएको थियो । अथवा मानव संस्कृतिमा आमूल परिवर्तन नै यस युगमा आएको हो भन्न सकिन्छ । यस समयमा प्रमुख परिवर्तनहरूमध्ये एउटा कृषिको प्रारम्भ र अर्को पशुपालनको शुरुवात थियो (गौतम, २०६०:१८) ।

नेपालमा खपत दिन प्रतिदिन बढ्दै गएको पाइन्छ । यसको कारण उल्लेख गर्दै minister या Agriculture 1982/83 को प्रतिवेदनमा निम्न कुराहरू उल्लेख छ । “शहरीकरण शिक्षा र चेतनाको स्तरमा वृद्धि पर्यटनको प्रभाव, कुटनीतिक नियोग र होटलहरूको वृद्धि र जनताको आम्दानीको स्तरमा वृद्धिको कारण तरकारीको माग दिन प्रतिदिन बढ्दै गएको छ ।” बढ्दो जनसङ्ख्याको खाद्यान्नको माग पूर्ति गर्ने अन्नबालीबाट मात्र सम्भव हुँदैन । जसको कारण थोरै समयमा बारबार जमिनको उपयोग गरेर बढीभन्दा बढी उत्पादन गर्नुपर्ने हुन्छ । जसको उपयुक्त विकल्प तरकारी खेती हो । “बढ्दो जनसङ्ख्यालाई खाद्यान्न पुऱ्याउन उत्पादन प्रणालीमा सुधार ल्याउनु र खानपान प्रतिको व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउनुपर्दछ । अन्नबाली उत्पादनको ठाउँमा ताजा तरकारी र फलफूल खेती गरेमा बढ्दो

जनसङ्ख्याको पोषण स्थितिमा पनि सुधार ल्याउन सकिन्छ । साथै गरिबीको चक्रबाट पनि मुक्त हुन सकिन्छ र फलफुल तरकारीको उत्पादन युरोपियन मुलुकले आफ्नो खाद्य समस्या समाधान गरेको छ भने जापानजहरूले आफ्नो खाद्यान्नको ४० प्रतिशतभन्दा बढी भाग तरकारीबाट पूरा गर्दै आएको छ (चौधरी, १९६७) ।

ताजा तरकारी सेवन स्वास्थ्यको लागि अति नै फलदायी मानिन्छ । एकजना वयस्क मानिस स्वस्थ रहन प्रतिदिन २५० ग्राम तरकारीको आवश्यकता पर्दछ । जम्मा १०० ग्राम हरियो सागपात १०० ग्राम जरे तरकारी र ५० ग्राम केस तरकारीको आवश्यकता पर्दछ (अर्याल, २०५८) ।

बढ्दो जनसङ्ख्याको तरकारीको मागलाई पूरा गर्नको लागि सुधार गरिएको बिऊ, विजन, उत्कृष्ट स्तरको खेती प्रणाली र राम्रो विरुवा संरक्षण प्रविधिको आवश्यकता पर्दछ भने तरकारीको व्यावसायिक विकासको लागि यातायातको सुविधा राम्रो बजार व्यवस्था र भण्डार गोदामको आवश्यकता पर्दछ ।

भौगोलिक विविधताको कारणले गर्दा नेपालमा ताजा तरकारी तथा बिऊ उत्पादन गर्न सकिने प्रचुर सम्भावना छ । यातायात, सिंचाई, बजार प्रणालीको सुविधाहरूमा क्रमिक वृद्धि हुँदै गएको छ । साथै उन्नत बिऊ तथा प्रविधिमा पनि विकास भएको छ । तरकारी खेतीलाई व्यवसायिक गर्ने निरन्तर प्रयास रही आएकोमा नतिजा उत्साहजनक देखिएको छ । बाँच्नलाई दैनिक आवश्यकीय खाद्यवस्तुमै पर्ने तरकारीको व्यवसायिक उत्पादनलाई अभू बढी उन्नत र प्रविधि सम्पन्न गराउन तुल्याउने कुरामा हाम्रा कृषकहरू र सम्बन्धीत निकायहरू उत्साहका साथ अग्रसर हुने हो भने वैदेशिक आयात र निर्भरता हटाउन मनग्य भरथेग गराउन निश्चित छ ।

दश वर्षे कृषि विकास योजना २०३० ले वागवानी विकासको लागि राजमार्ग वरिपरि व्यवसायिक रूपमा खेती गर्न जोड दिएको थियो । तरकारी विकासका FAC/SWISS कार्यक्रमले धेरै नै सहयोग गरेको थियो । त्यसैगरी राप्ती र कास्की जिल्लामा VSAID को कार्यक्रमले तरकारीको निकै विकास भएको छ । तरकारीको महत्वको बारेमा ज्ञान बढ्न थालेपछि शहरी क्षेत्र वरिपरि व्यवसायी दृष्टिकोणले खेती हुन थालेको पाइन्छ । नेपालको कुल खेती गरिएको जमिनमध्ये १० प्रतिशतभन्दा कम जमिनमा बागवानी बालीको खेती हुने

गरेको छ भने कृषि क्षेत्रबाट कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा ३५ प्रतिशत योगदान पुऱ्याएको छ । ५ वर्षे योजना अनुरूप पर्वत जिल्लाको भौगोलिक विविधतालाई ध्यानमा राखी जिल्ला कृषि विकास कार्यालयले विविध प्रकारका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ (पर्वत, कृषि विकास कार्यालय, २०५९) ।

दीर्घकालिन कृषि योजनाबाट निर्देशित भएर तरकारी विकास निर्देशनालयले आ.व. २०६७/६८/७० मा तरकारी उत्पादनमा निकै वृद्धि गर्ने लक्ष्य राखेको छ । यसरी तरकारीको उत्पादन वृद्धि हुँदा यसको सकारात्मक प्रभाव स्वरूप तरकारीको आयात घट्न गई निर्यात प्रवर्द्धन समेत हुनेछ । तरकारी विकास निर्देशनालयले तरकारी उत्पादन कार्यक्रमलाई व्यवसायिक तरकारी उत्पादन कार्यक्रम र साधारण तरकारी उत्पादन कार्यक्रम र ४० प्रतिशत व्यवसायिक तरकारी उत्पादन गर्ने कार्यक्रमबाट लक्ष्य राखेको छ ।

तरकारीबालीबाट अन्नवालीको तुलनामा ५ देखि १० गुणा बढी खाद्यान्न वस्तु उत्पादन हुन्छ । साथै तरकारीबालीको बजार भाउ पनि अन्नवालीको तुलनामा २ देखि ४ गुणा बढिरहेको हुन्छ । उदाहरणको रूपमा काक्रा, गोलभेडा, काउली, बन्दा आदिलाई लिन सकिन्छ । देशको आन्तरिक माग पूरा गरी निर्यात सम्म गर्न सकिने र बेमौसमी तरकारी उत्पादन गरी निर्यात र खपत बढाउन सकिने तरकारी बिऊको उत्पादन गरी प्रति इकाई जमिनबाट प्रति एकाई समयमा बढी फाइदा लिने सम्भावना नेपालमा प्रचुर मात्रामा रहेको छ ।

मानिसहरू जङ्गली युग र शिकारी युग पार गर्दै कृषि युगमा प्रवेश गरेको कुरा देखाउँछ । फिरन्ते जीवनको ठाउँमा घर बनाएर बसोबास गर्दा सुरक्षा, सुख र सुविधाको महसुस हुन थाल्यो । बिस्तारै उनीहरूले खेतीपाती शुरू गर्न थाले । ग्रामिण बस्तीको विकास हुँदै शहरीकरणको विकास समेत हुन गयो । मानवीय आवश्यकता र विकासका क्रममा मानव समाजले कृषिपछि औद्योगिक युगमा प्रवेश गर्‍यो । उद्योगधन्दाहरूका लागि समेत कृषि क्षेत्रको विकास अबै अपरिहार्य हुन गयो । फलतः कृषि क्षेत्रमा विस्तार विविधिकरण गर्ने क्रमलाई बढाइयो (सुवेदी, २०६५:१५२) ।

रसायन/वनस्पतिशास्त्रीहरूले उल्लेख गरे अनुसार सर्वप्रथम मानवले गहुँ र जौको खेती गरेका थिए । यसको खेती सर्वप्रथम अफगानिस्तानबाट शुरू गरिएको उल्लेख छ ।

नवपाषाण युगमा मानवले प्रयोग गरेका माटाका भाँडाहरूमा जौ तथा गहुँको उवशेष र जौ तथा गहुँको छाप समेत पाइएको छ । यसका आधारमा भन्न सकिन्छ, की मानवले सर्वप्रथम गहुँ र जौबाट नै कृषि कार्यको थालनी गरेको थियो (बराल, २०६४:२) ।

दक्षिणी इराक र सिरियाबाट शुरूवात भएको जङ्गली कृषि उपजपछि भारतीय उपमहाद्वीपमा गहुँको उत्पादन शुरू गरियो । त्यसपछि आलु, गोलभेडा, मरिच आदिको उत्पादन शुरू हुन थाल्यो । मध्ययुगीन मुस्लिम किसानहरूले धान, उखु, फलफूल, कपास लगायतका उपजहरू लगाउन थाले । सिंचाई प्रणालीको विकास गर्दै लगियो । फलफूल खेती, पशुपालन, मत्स्यपालन, पन्छीपालन आदिको विकास हुँदै गयो र १८ औं शताब्दीमा आईपुग्दा कृषि क्षेत्रलाई उच्चतम विकासमा पुऱ्याइयो । सन् १९९६ सम्म विश्वमा कृषि पेशा अवलम्बन गर्नेहरूको सङ्ख्या ४२ प्रतिशत रहेकामा सन् २००६ मा आईपुग्दा त्यस सङ्ख्यामा ६ प्रतिशतले बढी आई ३६ प्रतिशतमा भरेको थियो । हाल विश्वमा करीब ३५ प्रतिशत क्रयशक्ति कृषि पेशामा निर्भर रहेको छ (सुवेदी, २०६५:१५२-१५३) ।

विस्तारै विस्तारै मानिसहरूले कृषिका साथसाथै गाईहरू पनि पाल्न थाले र गाईपालक (गोपाल) हरूको समूह आएर बसोबास गर्न थालेको पाइन्छ । गोपालहरूलाई लडाइमा हराएर महिषपालहरूले शासन गरेका थिए । गाई पाल्ने गोपालवंशी तथा भैसी पाल्ने महिषपालहरूको शासन व्यवस्थाको अर्थतन्त्र पशुपालनमा नै आधारित थियो त्यसैले नेपालमा गोपालवंशी तथा महिषपालहरूको सामान्य रूपमा खेतीपाती पनि शुरूवात गरेका थिए भनेर अनुमान गर्न सकिन्छ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने विश्व सभ्यताको विकासको क्रममा अन्य क्षेत्रमा देखिए सरह नेपालमा पनि पशुपालन र त्यसपछि कृषि व्यवसायतर्फ उन्मुख भएको पाइन्छ । काठमाडौं उपत्यकामा आभिरहरूलाई हराएर किरातहरूले शासन व्यवस्था चलाएका थिए । किराँतकाल कृषिको युग थियो । त्यस समयसम्ममा मानिसहरू कृषिका अलवा पशुपालन कार्य पनि गर्दथे । तर मानिसहरूको मुख्य पेशा चाही कृषि भैसकेको थियो । लिच्छविकालमा राज्यको तर्फबाट र जनताको तर्फबाट पनि खेतीपाती गरिन्थ्यो । यस कालमा धान, गहुँ, तेलहन, उखु, कपास, फलफूल र सागसब्जी प्रमुख रूपमा लगाइने बालीनाली थिए । कृषि उत्पादन गरेवापत् भागकर र पशुपालन व्यवसाय गरेवापत् भागकरक जनताले राज्यलाई तिर्नुपर्दथ्यो । त्यसैगरी मध्यकालमा भौगोलिक परिस्थिति अनुसार अलग-अलग प्रकारको कृषि प्रणाली थियो । काठमाडौं उपत्यकामा खनेर

खेती गरिन्थ्यो तर उपत्यका बाहिर गह्वा बनाएर गोरुले जोतेर खेती गर्ने गरिन्थ्यो । त्यस समयमा जमिनलाई अब्बल, दोयम, सिम र सरकारी कुलाको पनि व्यवस्था गरिएको पाइन्छ (दाहाल र खतिवडा, २०५८: ६४-६९) ।

उवर माटो तथा विभिन्न पहाडी नदीनालाहरूको कारण ऐतिहासिक कालदेखि यहाँका मानिसहरूको मुख्य पेशा कृषि रहि आएको छ । यसरी भूमि नै यहाँका मानिसहरूको प्राण धान्ने मुख्य आधार देखापर्दछ । राजपरिवारको धार्मिक संस्थाहरूको र साधारण जनताहरूको गरी कृषियोग्य जग्गा मूलतः तीन प्रकारमा विभाजित थिए । कृषिजन्य वस्तुहरूमा धानकै बाहुल्य थियो, जुन कुरा तत्कालीन शिलालेखहरूमा धान्य शब्दको उल्लेख भएवाट बुझिन्छ । धानको अतिरिक्त गहुँ, दाल, सागपात र फलफूल पनि प्रशस्त मात्रामा उब्जाइन्थ्यो । यसरी कृषि त्यति बेलाको नेपालको अर्थव्यवस्थाको मूल मेरुदण्डको रूपमा देखापर्दछ (चालिसे, २०५८:११०-११२) ।

बराल (२०५१) द्वारा उच्च स्तरीय भूमिसुधार आयोगमा कृषि उल्लेखित भन्नाले पशु तथा पन्छीपालन व्यवसाय, फलफूल, तरकारी, च्याउ उत्पादन व्यवसाय, माछा, मासु, दुध, फूल र दुग्धजन्य उत्पादन व्यवसायलाई जनाउँछ ।

बडाल (२०५५) का अनुसार कृषि भन्नाले पशुपालन तथा पन्छीपालन व्यवसाय, फलफूल, तरकारी, च्याउ उत्पादन व्यवसाय, माछा, मासु, फूल, दुग्ध उत्पादन व्यवसाय समेतलाई जनाउँछ । जुन ठाउँमा जुन कृषि उपज लाभदायक हुन्छ, त्यही ठाउँमा त्यही वस्तु उत्पादन गर्ने गरी कार्यक्रम सञ्चालन गरिनुपर्दछ । कृषि विकासको लागि निम्न ५ पूर्वाधारहरूलाई कुनै एउटालाई मात्र पनि अलग राखेर कृषि विकास हुन सक्दैन । कृषि विकासका लागि जमिन, सिंचाइ, कृषि बाटो, कृषि सहकारी र कृषि उद्योगमा लागु हुने जस्ता कार्यक्रम एकीकृत ढङ्गले सञ्चालन गरिनुपर्दछ ।

कृषि अध्ययन प्रतिवेदन (२०७१/०७२) मा व्याख्या गरे अनुसार नेपालमा कृषिको इतिहास निकै पुरानो भएतापनि कृषि क्षेत्रमा गुणात्मक र परिणाममुखी सुधारको लागि अबैकै थुप्रो प्रविधिहरूको विकास हुन बाँकी नै रहेको परिप्रेक्ष्यमा कृषि क्षेत्रको दिगो विकास गरी उत्पादन र उत्पादकत्वमा वृद्धि ल्याउन जरूरी छ जसबाट देशलाई आत्मनिर्भर बनाउन सकियोस् । हाम्रो देश नेपाल कृषि प्रधान देश यहाँका कुल जनसङ्ख्याको ६५.६ प्रतिशत

कृषि पेशामा नै निर्भर रहेको कारण पनि कृषि क्षेत्रको विकास विना राष्ट्रको समुन्नत विकासको कल्पनासम्म पनि गर्न सकिदैन । किनकी यहाँको कुल ग्राहस्थ उत्पादनको ३२.८२ प्रतिशत कृषि क्षेत्रले ओगट्न पुगेको यसै वास्तविक तथ्यलाई महशुस गरी नेपाल सरकारले हरेक वर्ष राष्ट्रिय बजेटमा ठूलो रकम कृषि क्षेत्रमा विनियोजन गर्दै आएको छ । कृषि क्षेत्रलाई अग्रपङ्क्तिमा राखी द्रुततर ग्रामिण, आर्थिक, विकास, गरीबि निवारण तथा रोजगारीका अवसरलाई मध्यनजर राखी दशौं पञ्चवर्षिय योजना अन्तर्गत २० वर्षे दीर्घकालिन कृषि योजनामा पनि उत्पादन र उत्पादकत्वमा वृद्धि ल्याई कृषकको जीवनस्तरमा परिवर्तन ल्याउनुको साथै समग्र राष्ट्रकै आर्थिक विकासको परिकल्पना गरिएको छ । साथै राष्ट्रिय कृषि नीति २०६१ ले पनि उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि गर्नको साथै वातावरण प्रदुषण हुन नदिन सन्तुलित मलखादको प्रयोग, प्राङ्गारिक मलहरूको प्रयोग प्रवर्द्धन तथा प्राङ्गारिक खेतीमा जोड दिने नीति लिएको छ । यति प्रयास हुँदाहुँदै पनि कृषि क्षेत्रमा सोचे अनुरूपका परिणामहरू भने अझै प्राप्त हुन सकिरहेका छैनन् । यसमा विविध कारणहरू जस्तै, जमिनको खण्डीकरण, भुक्षय, भुपरिवेष्ठित सिमा, नदी कटान, पहाड र हिम श्रृङ्खला, अव्यवस्थित बसाईसराई, भौगोलिक विकटता, सामाजिक आर्थिक तथा सांस्कृतिक पक्षहरू बाधकका रूपमा आ-आफ्नो स्थानमा जिम्मेवार रहेको पाइन्छन् ।

यस्तो वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा देशलाई खाद्यान्नमा आत्मनिर्भर बनाउनको लागि कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयको सङ्गठित संरचनाका प्रत्येक निकायको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । यसै शिलशिलामा कृषि उत्पादन र उत्पादकत्वमा दिगो विकासको लागि प्रथम त माटो व्यवस्थापन तिर उचित ध्यान पुऱ्याउनु अनिवार्य छ । किनकी लगातार जमिनमा खेतीपाती गर्नुको साथै बोट विरुवालाई आवश्यक पर्ने खाद्यपदार्थको आपूर्ति विभिन्न रासायनिक मलहरूबाट गर्ने गरेकोले हाम्रो यस नेपाली भूमिको माटोको अवस्था दिनानुदिन खस्किदो अवस्थामा रहेकोले पनि माटो व्यवस्थापनको आवश्यकता महशुस गरी २०५१ सालमा नेपाल अधिराज्यका ५ विकास क्षेत्रमा क्षेत्रीय माटो परीक्षण प्रयोगशाला र काठमाडौंमा एउटा केन्द्रिय प्रयोगशालाको स्थापना भयो । जसको उद्देश्य ५ विकास क्षेत्रकै माटो परीक्षण गर्ने र माटोको अवस्था, माटोमा भइरहेको खाद्यतत्वहरूको जानकारी गरी वाली अनुसार मलखाद, कृषि चुन, सुक्ष्म तत्व आदिको सिफारिस गर्ने, सुक्ष्म तत्वको अध्ययन गर्ने, कृषकहरूलाई प्राविधिक सेवाहरू पुऱ्याउने जस्ता कामको साथै माटोको उर्वरा शक्ति कायम

राख्नको लागि विभिन्न प्रविधिहरू कृषक समक्ष परीक्षण प्रदर्शन, माटो शिविर, तालिम, गोष्ठी जस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गरी कृषकहरूको चेतनामा अभिवृद्धि गर्नु रहेको छ ।

कृषकहरूले स्वास्थ्यलाई ख्यालमा राखी तरकारी खेतीमा जैविक मलहरू प्रयोग गर्नुपर्दछ । कृषकहरूलाई अर्गानिक र बेमौसमी खेतीतर्फ आकर्षित गर्न विभिन्न तालिमहरू दिनुका साथै चेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्दछ । आज बजारमा छिटो उत्पादित तरकारीहरू प्रशस्त मात्रामा पाइन्छ । यसले सबैको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पार्दछ । कृषक आफूले उत्पादन गरेको तरकारी र फलफुललाई व्यवस्थापन गर्न सकेमा कृषकको जीवनस्तर उकास्न सकिन्छ (बुढाथोकी, २०६२) ।

जापानमा लगभग दुई तिहाईभन्दा बढी कृषकहरू रेशम कीरा पालेर आफूलाई व्यस्त राखेको पाइन्छ । इटाली र फ्रान्समा पनि रेशम उद्योगलाई त्यत्तिकै महत्त्व दिइएको छ । यस प्रकारले सहायक पैसाको सहारा कृषकहरूले आफ्नो आम्दानी बनाउनका लागि अति आवश्यक हुन्छ । वर्तमान जाति व्यवस्था किसानहरूका लागि अति नै बाधक सिद्ध भएको छ । जसको प्रभावले यस्ता उद्योगहरू निम्न जातिले गर्ने कार्य सम्भन्ने गरिन्छ । दुधको उत्पादन बढाउनका लागि गाउँमा उन्नत जातका गाई, भैंसी वितरण र सहकारी गठन गरी दुध सङ्कलनको व्यवस्था गर्नु पर्दछ । त्यही सहकारीको माध्यमबाट उत्पादित दुधलाई सहरमा बिक्री वितरणका व्यवस्था मिलाइनुपर्दछ (जि.आर, १९९४) ।

नेपालमा उत्पादित कृषि उपजहरूको भण्डार गर्ने उपयुक्त गोदामघरको व्यवस्था हुन नसक्दा कृषि बजारमा अर्को समस्या देखा परेको छ । भण्डारको अभावमा कृषि उपजहरू सस्तो मूल्यमा बेच्न कृषकहरू बाध्य हुन्छन् । त्यस्तै आधुनिक भण्डारणको अभावमा कृषि उपजको ठुलो हिस्सा मुसा, चरा, पुत्ला, घुन, कीरा आदिले नष्ट गरिरहेका हुन्छन् । उचित भण्डार तथा शीत भण्डारको अभावमा तुरुन्तै नाश हुने फलफुल, तरकारी जस्ता कृषि उपजहरूले उचित बजार र मुल्य पार्न नसकी त्यसै खेर गइरहेका छन् ।

नेपालको कृषि प्रणाली जीविकोपार्जन मुखी बाट क्रमिक रूपमा व्यावसायिकीकरणतर्फ रुपान्तरण हुँदै गएको छ । तथापि उत्पादित कृषिवाली/वस्तुहरूलाई अरु व्यवसायिक एवम् प्रतिस्पर्धी बनाउनु तत्कालीन आवश्यकता बन्न पुगेको छ । यस परिप्रेक्ष्यमा प्रशोधन, प्याकेजिङ खाद्य जैविक प्रविधि र भण्डारण जस्ता प्रविधिहरूको अनुसन्धान तथा विकास गरी

यसको प्रतिफल व्यवसायिक रूपमा कृषकदेखि उद्योग व्यवसाय स्तरसम्म पुऱ्याउनु पर्ने खाँचो महसुस भएको छ । कृषि तथा पशुजन्य पदार्थहरूको स्वास्थ्यकरण र सुरक्षित वितरणलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न जरुरी महसुस गरिएको छ (रा.यो.आ., २०६४:१३६) ।

कृषि क्षेत्रलाई व्यवसायीकरण गर्नका लागि कृषि प्रसारका विभिन्न तरिकाहरू मध्य कृषककै अगुवाईमा दक्ष कृषि उत्पादन र माटो तथा मलखाद व्यवस्थापन सम्बन्धी ज्ञान दिन स्थापना भएको स्थल नै कृषक पाठशाला हो । कृषक पाठशालालाई छानो र भित्ता विनाको पाठशाला पनि भन्ने गरिन्छ किनभने कृषकहरूले खुल्ला आकाश मुनी खेतबारीमा नै कृषि सम्बन्धी ज्ञान सिक्ने र सिकाउने काम गर्दछन् ।

कृषक पाठशालाको सफल सुरुवात इन्डोनेसियामा धान बालीको रोग किराको व्यवस्थापन गर्न शुरु भएको भएता पनि हाल विभिन्न देशहरूमा यसले एकीकृत बाली व्यवस्थापनको रूपमा फड्को मारी सकेको छ । नेपालमा पनि सामुदायिक एकीकृत शत्रु जीवन व्यवस्थापनको रूपमा कृषक पाठशालाले धेरै प्रगति गरेको छ । यसरी कृषक पाठशाला एक सशक्त कृषि प्रसारको माध्यमको रूपमा स्थापित भैसकेको कारण दिगो भू-व्यवस्थापन कार्यक्रम अन्तरगतका सहभागी संस्था, माटो परीक्षण सेवा शाखा र माटो विज्ञान महाशाखा खुमलटारले पनि आ.व. २०५८/५९ बाट खाद्यतत्वको उचित व्यवस्थापन गरी दिगो कृषि उत्पादनको लागि एकीकृत खाद्यतत्व व्यवस्थापन कृषक पाठशालाको सुरुवात गरेको छ ।

भारतमा भएको हरित क्रान्तिको प्रभाव, बढ्दो जनसंस्था र आधुनिक कृषि प्रविधिमा पहुँचको कारण ७० र ८० को दशकमा नेपालमा पनि उन्नत जातको खेती, बाली सघनता, रासायनिक मलको बढ्दो प्रयोग आदि कारण उत्पादन र उत्पादकत्व केही मात्रामा बढेको पाइन्छ तर त्यस पछिका वर्षहरूमा कृषि उत्पादनमा उधोगति आउन थालेको देखिन्छ । यसको मूल कारण तराईमा प्राङ्गारिक पदार्थको अत्याधुनिक ह्रास, पहाडी क्षेत्रमा भू-क्षयको प्रकोप, जमिनको उर्वराशक्तिमा ह्रास, असन्तुलित र अवैज्ञानिक मलखादको प्रयोग आदि हुन् ।

तसर्थ वैज्ञानिक रूपमा मलखादको सन्तुलित व्यवस्थापन नगर्ने हो भने यो समस्याले अरु विकराल रूप दिन सक्छ । नेपालमा प्राङ्गारिक र गोठेमल खाद्यतत्वको प्रमुख स्रोत हो तर

हालको बाली सघनता र बालीको उत्पादन क्षमतालाई ध्यान दिने हो भने प्राङ्गारिक मलले मात्र बालीको आवश्यकता पुग्ने देखिदैन । तसर्थ प्राङ्गारिक तथा रासायनिक मलको एकीकृत रूपमा व्यवस्थापन गर्न सके मात्र दिगो माटो व्यवस्थापन हुनुको साथै आशा गरे अनुसारको कृषि उत्पादन पनि लिन सकिन्छ । यही सन्देश कृषकमाझ लैजानको लागि कृषकपाठशाला सञ्चालन गर्न सुरु गरिएको हो । यसरी IPNS कृषिपाठशाला को प्रमुख उद्देश्य दिगो माटो व्यवस्थापन भएता पनि कृषकपाठशालामा बाली लगाउने देखि थन्काउने बेला सम्म नै अपनाउनु पर्ने आधुनिक प्रविधि बारे कृषकहरूलाई सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक ज्ञान दिइन्छ, (क्षेत्रीय माटो परीक्षण प्रयोगशाला पोखरा अध्ययन प्रतिवेदन आ.व. २०७१/०७२) ।

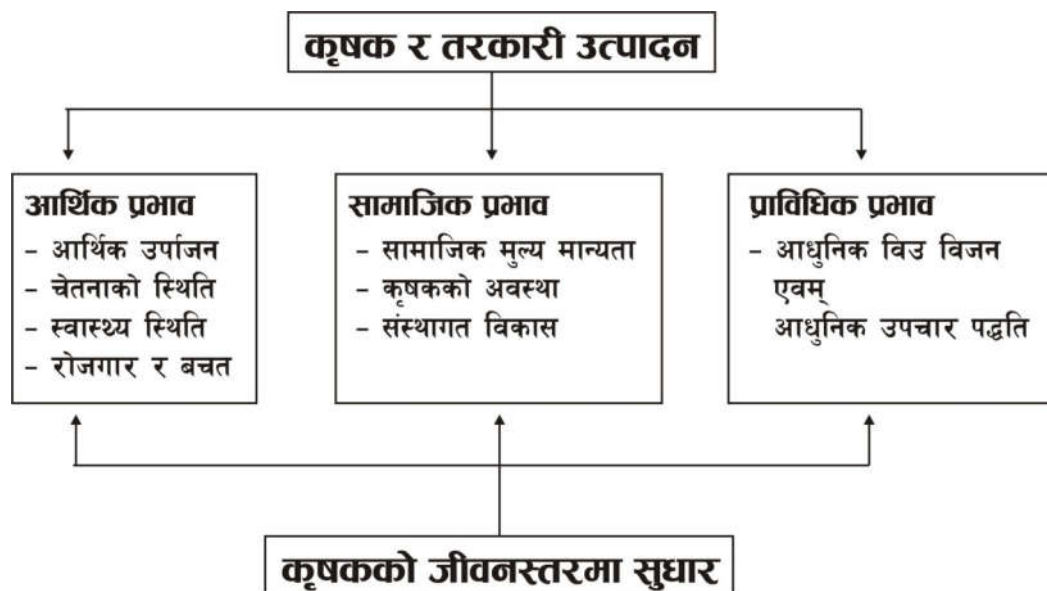
देशको भौगोलिक परिवेशले उपलब्ध गराएको अवसर र कृषकहरूको अनुभव तथा आधुनिक कृषि प्रविधिहरूको सदुपयोगबाट दिगो आर्थिक वृद्धि तथा खाद्य सुरक्षा सुनिश्चित गर्न सकिने सम्भावना विद्यमान रहेको छ । कृषि भूमिको अनुपयुक्त प्रयोग एवम् विभिन्न प्रकोपहरूका कारण उर्वरा कृषि भूमिको ह्रास हुँदै जानु, कृषिमा श्रम र सीप हुनेहरूमा कृषि भूमिको पहुँच नपुग्नु र पहुँच पुग्नेहरूले पनि आधुनिक प्रविधिहरूको प्रयोग गरी पर्याप्त मात्रामा व्यावसायिक रूपमा उपभोग गर्न नसक्नु र गैर कृषि क्षेत्रको विकासको आधारको रूपमा रहेको कृषि क्षेत्रको विकासका पूर्वाधार (सिँचाई, सडक, विजुली, सञ्चार, उद्योग र बजार व्यवसाय तथा उन्नत प्रविधिहरू मा पर्याप्त लगानी आकृष्ट हुन नसक्नु कृषि क्षेत्रको विकासको मूल समस्याका रूपमा रहेका छन् । कृषि क्षेत्रको समग्र विकासका लागि ल्याइएका कृषि विकासका नीतिगत रूपरेखा २०४८ तथा दीर्घकालीन कृषि योजनाले यस क्षेत्रको विकासलाई केही हदसम्म दिशाबोध गराएको छ । तथापि आर्थिक उदारीकरण, विश्व व्यापार सङ्गठन तथा क्षेत्रीय संगठनहरूमा नेपालको विद्यमान प्रतिबद्धता, नेपालको लागि दिगो विकासको एजेण्डा एवम् सहस्राब्दी विकासका लक्ष्यहरू समेतको पृष्ठभूमिमा दीर्घकालीन कृषि योजनाका मूलभूत पक्षलाई कायम राखी नयाँ राष्ट्रिय कृषि नीति तर्जुमा गरी लागू गर्न आवश्यक देखिएकोले नेपाल सरकारले राष्ट्रिय कृषि नीति २०६१ जारी गरेको छ (कृषि डायरी, २०७२) ।

नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३) का अनुसार राज्यले किसानलाई प्रोत्साहन गरी कृषि क्षेत्रमा उत्पादत्व बनाई कृषिमा आधारित अधिकांश जनताको आर्थिक उन्नति हुने अवस्थाहरूको सिर्जना गरी कृषिलाई उद्योगको रूपमा विकास गर्नेछ । देशमा उपलब्ध

आर्थिक साधन र स्रोतलाई सीमित व्यक्तिहरूमा केन्द्रित हुन नदिई सामाजिक न्यायको आधारमा आर्थिक उवलब्धीको न्यायोचित वितरणको व्यवस्था मिलाई कुनै पनि जाति, लिङ्ग, वर्ण वा व्यक्ति उपर आर्थिक शोषण हुन नपाउने व्यवस्था गरी आर्थिक असमानता हटाउँदै स्वदेशी निजी एवम् सार्वजनिक उद्यमलाई प्राथमिकता दिई राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई स्वतन्त्र आत्मनिर्भर एवम् उन्नतशील गराउनु राज्यको मूलभूत आर्थिक उद्देश्य हुने छ । (नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३) ।

उल्लेखित सैदान्तिक आधुनिकीकरणको सिद्धान्त यस अध्ययनमा मिल्दोजुल्दो सिद्धान्त रहेको छ । जसरी आधुनिकताले हरेक क्षेत्रमा भिन्नता, व्यवसायीकता भित्रिएको छ । त्यही अनुरुप कृषि क्षेत्रमा पनि उत्पादन गर्ने पद्धति, यन्त्र, उपकरणमा आधुनिकता, विऊ विजन, खेतगर्ने प्रणालीमा आधुनिकीकरणको प्रक्रियासँगै कृषि क्षेत्रमा पनि धेरै मात्रामा नयाँपन भित्रिएको पाउन सकिन्छ । त्यसैगरी मार्क्सवादी सिद्धान्त पनि यस अध्ययनमा राखिएको छ । जब समाज विभिन्न चरणहरूमा पार गर्दै आएको छ । त्यही अनुरुप कृषि कार्य गर्ने शैलीमा पनि भिन्नता देखिँदै आएको पाइन्छ । प्राचीन समाजमा निर्वाहको लागि मात्र उत्पादन गरिन्थ्यो, जब आर्थिक आम्दानीको अवधारणा देखा पर्न थाल्यो त्यस पछाडि मानिसहरू निजी सम्पत्तिको धारणातर्फ केन्द्रित हुन थाले र थोरै रकम जम्मा गर्ने परिपाटीको विकाश हुँदै गयो र जग्गा जमिन नहुनेले पनि अर्काको जग्गामा खेतीगर्ने र व्यावसायिकता तर्फ उन्मुख रहँदै क्रमशः अगाडि बढेको पाउन सकिन्छ । यसरी सैद्धान्तिक मेल एक आपसमा रहेको पाउन सकिन्छ । सैद्धान्तिक अवधारणाको एकआपसमा प्रयोगले स्पष्ट सँग बुझ्नको लागि सहयोग पुऱ्याउने हुनाले सैद्धान्तिक अवधारणाको आवश्यकता रहने गर्दछ ।

२.४ अवधारणागत खाका

तरकारी उत्पादनमा नयाँ नयाँ प्रविधिको विकास भएपछि कृषकहरूमा पनि उत्पादनका आधुनिक तरिकाहरूको प्रभाव पर्दै जान्छ । आधुनिक मल, विऊ, प्रविधिको कारणले उत्पादनमा वृद्धि हुन्छ । नयाँ नयाँ जातका तरकारी उत्पादनमा वृद्धि हुन्छ । यसबाट कृषकहरूले धेरै आमदानी गर्न सक्छन् । आर्थिक परिवर्तनका साथै कृषकहरूको अन्य पक्षमा पनि परिवर्तन हुँदै जान्छ । तरकारी उत्पादनलाई प्रभाव पार्ने प्राविधिक पक्ष अन्तर्गत आधुनिक विउ, विजन र आधुनिक उपचार पद्धति रहेका छन् । यसले तरकारी उत्पादनमा प्रभाव पार्दछ । वर्तमान समयमा बढी उत्पादन गरी नाफा कमाउने उद्देश्यले तरकारी उत्पादनलाई व्यवसायिक रूपमा विस्तार गरेका छन् । तरकारी उत्पादनमा आधुनिक मल, विउविजन, आधुनिक उपकरण तथा तरकारी उत्पादनमा लाग्ने रोग, किरा तथा रोकथामका उपायहरूको प्रयोगले प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको देखिन्छ । जसको कारण उत्पादनमा वृद्धि हुन जान्छ ।

तरकारी उत्पादनमा भएको वृद्धिले कृषकहरूको सामाजिक र आर्थिक अवस्थामा प्रभाव पारेको हुन्छ । यसको कारणले कृषकहरूको आर्थिक उर्पाजन, चेतनाको विकास, स्वास्थ्य, रोजगारी र बचत, सामाजिक मूल्य मान्यता, कृषकको अवस्था, संस्थागत विकास आदिमा सकारात्मक प्रभाव पारेको देखिन्छ । यस्ता सकारात्मक प्रभावले कृषकको जीवनपद्धतिमा

सुधार आएको पाइन्छ । यसरी तरकारी उत्पादनमा वृद्धि हुँदा कृषकको आर्थिक अवस्थामा वृद्धि भएको हुन्छ । आर्थिक अवस्थाको सुधारले जीवनका हरेक पक्षमा सुधार गर्ने देखिन्छ । कृषकहरू आर्थिक सुधारसँगै सामाजिक कार्यमा पनि लागेका छन् । सामाजिक कार्यमा समूह सबै पनि जाने गरेका छन् । उनीहरू सामुहिक रूपमा पनि सामाजिक कार्यमा छलफल गर्ने गर्दछन् । यो कुरा अध्ययनबाट थाहा लाग्छ । कृषकहरू समय समयमा तालिममा जाने हुँदा उनीहरूको चेतनामा विकास आएको पाइन्छ । तरकारी उत्पादनका क्रममा विभिन्न समस्याहरू देखिन्छन् र स्वयम् कृषकहरू नै एक आपसमा छलफल गरी समस्याहरू आफैँ समाधान गर्ने गर्दछन् । मानिसको हरेक पक्षमा परिवर्तन ल्याउने माध्यम भनेको आर्थिक पक्ष हो । तरकारी उत्पादनले आर्थिक पक्षमा आएको सुधारले सामाजिक लगायत सम्पूर्ण क्षेत्रमा सुधार देखिन्छ । उनीहरू तरकारी उत्पादनबाट आएको आमदानी आफ्नो खर्च चलाएर समूह र सहकारीमा बचत गरेका छन् । यसले गर्दा कृषकको जीवनस्तरमा नै परिवर्तन आएको पाइन्छ ।

अध्याय तिन

अध्ययन विधि

३.१ अध्ययन क्षेत्र छनोटको औचित्य

पुम्दी भुम्दी पो.उ.म.न.पा.को भित्रै रहेकोले यातायातको सुविधा पर्ने भएकाले यहाँका मानिसहरूले प्राय कृषि व्यवसाय अपनाएको र सोही व्यवसायबाट जीवनयापन गरेको हुँदा र सो ठाउँमा अहिलेसम्म यस किसिमको अध्ययन नभएको हुँदा यस क्षेत्रलाई अध्ययन क्षेत्रको रूपमा छनोट गरिएको छ ।

अध्ययन क्षेत्र पोखराभित्र भएको कारण उक्त क्षेत्रमा कृषिको साथै अन्य विविध किसिमका अर्थोपार्जनका क्रियाकलाप/गतिविधिहरू हुने गरेको तर ती व्यवसायिक गतिविधिहरू सञ्चालन गर्दा आइपर्ने समस्याहरू र त्यसलाई समाधान गर्ने उपायहरूको बारेमा कही कतै अध्ययन अनुसन्धान नभएको हुँदा र देशको कमजोर आर्थिक अवस्था र बढ्दो जनसंख्या सँगै देखा परेको आर्थिक अभावको अवस्थालाई सहयोग पुऱ्याउने, कृषिमा पनि तरकारी उत्पादनको अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनले समाजमा कृषि क्षेत्रले कृषकहरूको आर्थिक, सामाजिक तथा पारिवारिक अवस्थामा कस्तो भूमिका खेलेको छ भन्ने कुराको अध्ययन गरिएको छ । यस कारण उक्त क्षेत्रलाई अध्ययन क्षेत्रको रूपमा छनोट गरिएको छ ।

३.२ अनुसन्धानको ढाँचा

यस अध्ययनमा व्यावसायिक रूपमा तरकारी खेती गरेका कृषकहरूबाट प्राथमिक तहका तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ भने कृषिसँग सम्बन्धित विभिन्न व्यक्ति र संघसंस्थाहरूबाट द्वितीय तहका तथ्याङ्कको सङ्कलन गरी वर्णनात्मक अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरी सङ्कलित तथ्याङ्कलाई व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

३.३ समग्र नमूना छनौट

कास्की जिल्ला पोखरा साविक पुम्दी-भुम्दी गा.वि.स. वडा नं. २ हाल (पो. उ.म.न.पा. वडा नं. २५) अन्तर्गतमा जम्मा ३७० घरधुरी मध्ये १२० घरपरिवारले व्यावसायिक कृषि पेसा

अपनाएका छन् । ती व्यावसायिक कृषि पेसा अपनाएका १२० घरपरिवार मध्ये जम्मा १०८ घरपरिवारलाई अनुसन्धानका लागि नमूनाको रूपमा छनौट गरिएको छ । नमूना छनौट Krejeie and Morgan को छनौट आधारलाई मानिएको छ ।

व्यावसायिक कृषि पेसा अपनाएका कुल १२० घर परिवार मध्ये साधारण दैवी नमूना छनौट विधि (Simple Random Sampling Method) को प्रयोग गरी जम्मा १०८ घरपरिवारलाई अध्ययनको लागि नमूना घर परिवारको रूपमा छानिएको छ । ती छानिएका १०८ घरपरिवारका घरमुलीहरूलाई अध्ययनको इकाई मानि हरेक घरमुलीहरूसँग अन्तर्वार्ता अनुसूचिको माध्यमबाट प्राथमिक तहका साथै गुणात्मक र मात्रात्मक तहका तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ र सङ्कलित तथ्याङ्कलाई काटछाट गरी बास्तविक र आवश्यक तथ्याङ्कलाई मात्र व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

३.४ तथ्याङ्कको प्रकृति र स्रोत

यस शोध अध्ययनमा तथ्याङ्कको प्रकृति मुख्य रूपमा प्राथमिक स्रोत र गौण रूपमा द्वितीय स्रोतलाई लिइएको छ । प्राथमिक स्रोतमा स्थलगत अध्ययन, छलफल, अवलोकन, अन्तर्वार्ता-अनुसूचि पर्दछन् भने अनुसन्धान सम्बन्धी लेख, रचना, सम्बन्धीत विषयमा गरिएका अनुसन्धान र पुस्तकहरू द्वितीय तथ्याङ्कको स्रोत अन्तर्गत पर्दछन् ।

३.५ तथ्याङ्क सङ्कलन विधिहरू

३.५.१ प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोध अध्ययनमा तथ्याङ्कको सङ्कलनको लागि मुख्य स्रोतको रूपमा प्राथमिक तथ्याङ्कलाई लिइएको छ । जस अन्तर्गत अवलोकन, प्रश्नावली-अनुसूचि एवम् वैयक्तिक अध्ययन साथसाथैसम्बन्धीत क्षेत्रमा दक्षता हासिल गरेका व्यक्तित्वहरूबाट प्रत्यक्ष रूपमा सोधपुछ गरेर सूचना तथा तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ ।

क) प्रश्नावली अनुसूचि

छनौटमा परेका घरधुरीका घरमुली सदस्यलाई भेटी उनीहरूको बारेमा प्रत्यक्ष रूपमा अन्तर्वार्ता अनुसूचिको माध्यमबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । अनुसन्धानकर्ता स्वयम् छनौटमा परेका घरधुरीका घरमुलीबाट आफ्नो उद्देश्य अनुरूप संलग्न अनुसूचि लिइएको छ ।

ख) अवलोकन

तथ्याङ्क सङ्कलनको महत्वपूर्ण विधि अवलोकन अन्तर्गत रही व्यावसायिक तरकारी खेतीमा कृषकहरूको तरकारी खेती प्रति संलग्नता एवम् क्रियाकलाप सम्बन्धी प्रत्यक्ष रूपमा शोधकर्ता उपस्थित भई यसविधिद्वारा अध्ययन गर्दा कृषकहरू तरकारी उत्पादनमा कस्तो प्रकारको खेती मार्फत् लागेका छन्? के-कस्ता विरु विजनहरू प्रयोग गरिएको छ? जस्ता प्रश्नको उत्तरको लागि अवलोकन विधिबाट पनि नियालिएको छ ।

ग) वैयक्तिक अध्ययन

शोध कर्ताले आफ्नो उद्देश्य पूरा गर्न आवश्यक ठानिएका व्यक्तित्वहरूबाट शोध सम्बन्धी विस्तृत तथ्याङ्कक लिनको लागि व्यावसायिक तरकारीबाट सफल ४ जना सक्रिय कृषकहरू छनौट गरी वैयक्तिक अध्ययन समेत गरिएको छ । यस विधिमा कुनैपनि घटना वा विषयलाई व्यक्तिगत एकाई मानि प्रत्येक एकाइले समाजमा परेको प्रभावका बारेमा गहन, सुक्ष्म विवरणात्मक तथा अनुसन्धानात्मक अध्ययन गरिएको छ ।

घ) मुख्य जानकार व्यक्तिसँगको अन्तरवार्ता

कुनैपनि अध्ययन अनुसन्धानका लागि बास्तविक सूचना तथा जानकारीमुलक तथ्यहरू अत्यन्तै महत्वपूर्ण हुन्छन् । सबै व्यक्तिहरूलाई त्यस किसिमका सत्य तथ्य तथा जानकारी नहुन पनि सक्छ । त्यसकारण यस अध्ययनमा व्यवसायिक तरकारी खेती सम्बन्धी लामो अनुभव भएका, कृषि तालिम लिएका र तरकारी उत्पादनसँग राम्रो अनुभव भएका ७ जना व्यक्तिहरू ओम प्रकाश बराल, मातृका प्रसाद बराल, देवीलाल बराल, रामप्रसाद पौडेल, श्रीकान्त बाँस्तोला, दिपक बराल र शंकर बराललाई मुख्य जानकार व्यक्तिका रूपमा छनौट गरी उहाँहरूसँगको छलफलबाट अध्ययनको लागि आवश्यक पर्ने सत्य तथ्य जानकारी प्राप्त गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

३.५.२ द्वितीय तथ्याङ्क सङ्कलन विधि

आफ्नो उद्देश्य पूरा गर्नको लागि द्वितीय तथ्याङ्क संकलनको रूपमा उद्देश्यसँग सम्बन्धीत अनुसन्धानमुलक लेख रचनाहरू साथसाथै अप्रकाशित शोध अध्ययन र प्रकाशित पुस्तकहरूको माध्यमबाट पनि तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । यस शोध अध्ययनको लागि

क्षेत्रीय कृषि विकास कार्यालय पोखरा, दीगो विकास कार्यक्रम संस्थाबाट प्रकाशित पुस्तक, स्कारिकाबाट पनि आवश्यक तथ्याङ्क लिइएको छ ।

३.६ पूर्व परीक्षण

अनुसन्धानकर्ताले आफ्नो शोध अध्ययनको क्रममा केही मात्रामा सहयोग होस भन्ने हेतुले पूर्व परीक्षण गरिन्छ । यसले प्रश्नहरूको स्पष्टताको परिमाण मात्र नगरि वर्गीकरणको शुद्धताको जाँच गर्न सक्दछ । यस शोध तयार गर्ने क्रममा आवश्यक तथ्याङ्क सङ्कलन प्रश्नावली तयार पारी पोखरा, मालेपाटन स्थित व्यावसायिक तरकारी कृषकहरू समक्ष पूर्वी पूर्व परीक्षण गरी जसबाट आवश्यक ठानिएका विषयवस्तुलाई समेट्ने र अनावश्यक प्रश्नावलीलाई हटाइ शोध अध्ययनको लागि प्रश्नावली अनुसूचिलाई मजबूत बनाइएको छ ।

३.७ शोध अध्ययनमा कठिनाई

अध्ययन क्षेत्रका कृषकहरू तरकारी उत्पादन कार्यमा मात्र नभई उनीहरू जागिर, व्यवसायिक अर्थात् कृषि सम्बन्धी कामकाज गर्न अन्यत्र क्षेत्रमा जानुपर्ने भएकोले उनीहरूलाई प्रत्यक्ष भेट गर्न धेरै पटक कार्य क्षेत्रमा जानु परेको र सोधिएका प्रश्नहरूको उत्तर दिनलाई केही कृषक उत्तरदाताहरूले असहज महसुस गरेको कारणले उनीहरूबाट जानकारी पाउन केही असहज भएको थियो ।

३.८ तथ्याङ्कको प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण

कुनैपनि अध्ययन अनुसन्धानको सफलताको मापदण्ड प्राप्त गर्न तथ्याङ्कहरूको प्रभावकारी विश्लेषण तथा प्रस्तुतीकरणमा भर पर्दछ । तसर्थ व्यावसायिक तरकारी उत्पादनमा लागेका कृषकहरूको सामाजिक, आर्थिक तथा पारिवारिक अवस्था र प्रभाव सम्बन्धी संकलित कोरा तथ्यहरूको बैज्ञानिक रुपबाट व्यवस्थित गर्न तालिकाको प्रकृति अनुसार वर्गीकरण एवम् विश्लेषण गरिएको छ । तथ्यहरूको प्रकृति हेरेर गुणात्मक तथ्यहरूलाई पनि आवश्यक मात्रामा तथ्यपरक बनाई विश्लेषण गरिएको छ । संख्यात्मक तथ्यलाई बोधगम्य तरिकाले आवश्यकता अनुसार केही तालिकीकरण द्वारा स्पष्ट पारि तथ्याङ्कहरूको व्याख्या एवम् विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्याय चार

अध्ययन क्षेत्रको परिचय तथा जनसाङ्ख्यिक विशेषता

४.१ अध्ययन क्षेत्रको परिचय

नेपालको गण्डकी अञ्चल अन्तर्गत पर्ने कास्की जिल्ला भौगोलिक हिसावले एक पहाडी जिल्ला हो । कास्की जिल्ला अन्तर्गत ४३ गा.वि.स एक उपमहानगरपालिका र एक नगरपालिका रहेकोमा २०७१/०८/१६ गते नेपाल सरकारले पोखरा उ.म.न.पा आसपासका १० गा.वि.स र लेखनाथ नगरपालिकामा एक गा.वि.स गाभेको छ । यसरी कास्कीमा अब ३२ गा.वि.स, एक उपमहानगरपालिका र एक नगरपालिका रहेका छन् । पोखरा उपमहानगरपालिकामा गाभिएका गा.वि.स मध्ये पुम्दी-भुम्दी गा.वि.स हाल पोखरा उ.म.न.पा वडा नं. २५ घोषित भई कार्यान्वयनमा रहेको छ । साविक पुम्दी-भुम्दी गा.वि.स (हाल पो.उ.म.न.पा) वडा नं. २५ को धेरै जसो भू-भाग हरियाली डाँडाकाँडा वनजङ्गल र नदीनालाले ढाकिएको छ । साविक पुम्दी-भुम्दी गा.वि.स (हाल पो.उ.म.न.पा वडा नं. २५) का टोलहरू विभिन्न नामले परिचित छन् । जस्तै कालिमाटी, अर्चलबोट, खाल्से, भ्यु-प्वाइन्ट, ठुलीवीडी, तिलाहार, लुकुनस्वारा, डाँडाचोक, धारापानी, वासपानी, अनदु, सिम्लेपाप्ले, कालावाङ्ग, भुम्दी, तारेमिर, चिसापानी, उल्लेरी, आदि । साविक पुम्दी-भुम्दी गा.वि.स (हाल पो.उ.म.न.पा) वडा नं. २५ मा विभिन्न जातजातिका मानिसहरूको बसोबास रहेको छ । जसमा ब्राह्मण, क्षेत्री, गुरुङ, मगर, कामी, सार्की, आदि रहेका छन् ।

४.१.१ भौगोलिक अवस्था

साविक पुम्दी-भुम्दी गा.वि.स (हाल पो.उ.म.न.पा वडा नं. २५) को क्षेत्रफल २३.११ वर्ग कि.मि. रहेको पूर्वमा पो.उ.म.न.पा वडा नं. १७ छोरेपाटन एवम् कृस्ती पश्चिममा स्याङ्जा जिल्लाको फेदीखोला गा.वि.स र आरुखर्क गा.वि.स उत्तरमा चापाकोट गा.वि.स एवम् फेवाताल र दक्षिणमा स्याङ्जाको फेदीखोला गा.वि.स र कृस्ती पर्दछन् (जिल्ला वस्तुगत विवरण कास्की, २०७१) ।

४.१.२ जनसङ्ख्या

कुनैपनि निश्चित ठाउँमा बसोबास गर्ने मानिसहरूको सङ्ख्यालाई जनसङ्ख्या भनिन्छ । साविक पुम्दी-भुम्दी गा.वि.स. (हाल पो.उ.म.न.पा) वडा नं. २५ को कुल जनसङ्ख्या ७३९१ रहेको छ । यस वडामा महिलाको सङ्ख्या ४०३३ र पुरुषको सङ्ख्या ३३५८ रहेको छ । यस वडाको कुल घरधुरी सङ्ख्या १८३७ रहेको छ । साविक पुम्दी-भुम्दी गा.वि.स. (हाल पो.उ.म.न.पा) वडा नं. २५ को वडा नं. २ को कुल जनसङ्ख्या १८९५ रहेको छ । जसमा महिलाको सङ्ख्या ९२८ र पुरुषको सङ्ख्या ९६७ रहेका छन् । साविक पुम्दी-भुम्दी गा.वि.स २ नं. वडामा जम्मा घरधुरी सङ्ख्या ३७० रहेको छ (के.त.वि., २०६८) ।

४.२ उत्तरदाताको जनसाङ्ख्यिक एवम् आर्थिक विवरण

४.२.१ महिला र पुरुष उत्तरदाताको संख्या

नेपालका सबैजसो परिवार पुरुषको अधिनमा रहेका छन् । परिवारमा रहेको सम्पत्ति पनि पुरुषको नाममा नै हुन्छ । पुरुषहरू प्राय घरबाहिरको कार्यमा बढी संलग्न रहन्छन् भने महिलाहरू घर गृहस्थीमा सँगै कृषि कार्यमा बढी संलग्न रहन्छन् भने महिलाहरू घरगृहस्थीमा सँगै कृषि कार्यमा बढी मात्रामा ग्रामीण महिलाहरू लागेको पाइन्छ । अध्ययन क्षेत्रमा पनि अध्ययन गर्ने क्रममा महिलाहरू नै बढी मात्रामा कृषि कार्यमा संलग्न रहेको पाइयो र उत्तरदाताहरू पनि महिला बढी मात्रामा रहेका छन् , उनीहरूको संस्थालाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ४.१ महिला र पुरुष उत्तरदाताको संख्या

विवरण	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
महिला	६८	६२.९७
पुरुष	४०	३७.०३
जम्मा	१०८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

प्रस्तुत तालिका अनुसार व्यावसायिक कृषिमा लागेका उत्तरदाताको संख्या महिला ६८ जना अर्थात् ६२.९६ प्रतिशत र पुरुष ४० जना अर्थात् ३७.०३ प्रतिशत पाईयो जसमा महिलाको संख्यामा बाहुल्यता रहेको छ ।

४.२.२ उमेरगत विवरण

कुनै पनि क्षेत्रको जनसङ्ख्यामा उमेर एउटा महत्त्वपूर्ण सामाजिक तत्व हो । उमेरले विभिन्न कार्यमा विभिन्नता ल्याउँछ । उमेरकै आधारमा व्यक्तिको सामाजिक हैसियत निर्धारण हुन्छ । उमेरकै आधारमा श्रम विभाजन गरिन्छ । व्यक्तिको काम गर्ने समय, कामको प्रकार, काम गर्ने स्थान तथा निर्णय प्रक्रियामा उमेरको प्रभाव परेको हुन्छ । उमेरले कृषकहरूको सामाजिक विकास, चेतना, रोजाई, निर्णय गर्ने क्षमता, आर्थिक, राजनैतिक क्रियाकलाप जस्ता क्षेत्रमा प्रभाव पर्दछ । अध्ययनको सीमा भित्र रहेका कृषकहरूलाई उमेरका आधारमा विभिन्न समुहमा वर्गिकरण गरी हेरिएको छ । जसलाई निम्न अनुसारको तालिकाबाट प्रस्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका ४.२ उत्तरदाताको उमेरगत विवरण

उमेर	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत (%)
२५ भन्दा मुनि	५	४.६
२५-३५	७	६.४९
३५-४५	५१	४७.२९
४५ भन्दा माथि	४५	४१.७०
जम्मा	१०८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

माथिको तालिका अनुसार २५ वर्ष भन्दा मुनिका उमेरका ५ जना, अर्थात् ४.६ प्रतिशत, २५-३५ वर्ष उमेरका ७ जना अर्थात् ६.४९ प्रतिशत, ३५-४५ वर्ष उमेरका ५१ जना अर्थात् ४७.२९ प्रतिशत र ४५ वर्ष भन्दा माथि उमेरका ४५ जना अर्थात् ४१.७ प्रतिशत रहेको छ । यसरी सर्वेक्षणको तालिका अनुसार सबैभन्दा बढी ३५-४५ वर्ष उमेरका ४७.२९

प्रतिशत कृषकको सङ्ख्या रहेको छ । ३५-४५ वर्ष उमेरका कृषकहरु कृषि कार्य गर्न सक्षम भई कृषिमा लागि परेको कारणले यस उमेर समूहको बाहुल्यता पाइयो ।

४.२.३ शैक्षिक अवस्था

शिक्षा एउटा यस्तो अस्त्र हो जसले मानिसलाई सही वा गलत छुट्याउन सिकाउँछ साथै सही बाटोमा हिंड्न र उचित निर्णय लिन सिकाउँछ । अध्ययन क्षेत्रका व्यवसायिक तरकारी उत्पादनमा लागेका कृषकहरुको शैक्षिक अवस्थालाई विभिन्न चरणमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ । उनीहरूले हासिल गरेको शिक्षाको अवस्थालाई तलको तालिका मार्फत् प्रस्ट पारिएको छ ।

तालिका ४.३ उत्तरदाताको शैक्षिक विवरण

शिक्षा	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत(%)
निरक्षर	१०	९.२५
साधारण लेखपढ	१२	११.१२
प्रा.वि. (१-५)	१८	१६.६७
माध्यमिक (६-१०)	३८	३५.१७
+२ (११ र १२)	१८	१६.६७
स्नातक देखि माथि	१२	११.१२
जम्मा	१०८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

माथिको तालिकामा उल्लेख भए अनुसार पढ्न लेख्न नजान्नेलाई निराक्षर जसमा १० जना अर्थात् ९.२५ प्रतिशत अलिअलि जान्नेलाई साक्षर जसमा १२ जना अर्थात् ११.१२ प्रतिशत प्रा.वि सम्मको १८ जना अर्थात् १६.६७ प्रतिशत, माध्यमिक सम्मको ३८ जना अर्थात् ३५.१७ प्रतिशत +२ सम्मको १८ जना अर्थात् १६.६७ र स्नातकदेखि माथिको १२ जना अर्थात् ११.१२ प्रतिशत रहेको छ । सर्वेक्षणको तालिका अनुसार सबै भन्दा बढी सङ्ख्या माध्यमिक सम्मको शिक्षाको रहेको पाइयो ।

४.२.४ पारिवारिक संरचना

परिवार समाज निर्माणको आधार हो । विशेष गरी नेपालमा एकल र संयुक्त गरी दुई प्रकारका परिवार पाइन्छन् । समयको परिवर्तनसँगै परिवारको संरचनामा पनि परिवर्तन हुँदै आएको पाइन्छ । यो प्रभाव गाउँमा पनि परेको पाइन्छ । आधुनिकीकरणको प्रभावले गर्दा परिवारको स्वरूपमा समेत परिवर्तन भएको पाइन्छ । परिवारको आकारले उत्पादनकमा प्रभाव पार्ने हुँदा परिवारको पनि विश्लेषण गरिएको छ । हरेक क्षेत्रमा कृषि कार्य गर्नका लागि धेरै परिश्रम गर्नुपर्ने देखिन्छ । त्यसमाथि पनि ग्रामीण क्षेत्रमा विभिन्न समस्याहरू हुने हुँदा बढी परिश्रम गर्नुपर्दछ । अध्ययन क्षेत्रमा रहेको उत्तरदाताहरूको पारिवारिक संरचना तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ४.४ उत्तरदाताको परिवारको स्वरूप

परिवार	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत(%)
एकात्मक	८५	७७.७१
संयुक्त	२३	२१.२९
जम्मा	१०८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

माथिको तालिका अनुसार एकात्मक परिवारको सङ्ख्या ८५ अर्थात् ७७.७१ प्रतिशत र संयुक्त परिवारको सङ्ख्या २३ अर्थात् २१.२९ प्रतिशत रहेको पाइयो । अध्ययन क्षेत्रका उत्तरदाताहरूमा एकात्मक परिवारको सङ्ख्यामा बढी पाइयो । वर्तमान अवस्थामा एकात्मक परिवारमा बस्ने मानिसहरूको चाहाना बढी रहेको अध्ययनले देखाएको छ ।

४.२.५ जमिनको अवस्था

अध्ययन क्षेत्रमा कृषकहरूको जमिनको अवस्थालाई तलको तालिकाबाट प्रष्ट्याईएको छ ।

तालिका ४.५ उत्तरदाताहरूमा जमिन हुने र नहुनेको अवस्था

रोपनीमा	सङ्ख्या	प्रतिशत(%)
१-५ रोपनी हुने	२०	१८.५२
५-१० रोपनी हुने	५०	४६.३०
११ देखि माथि	३३	३०.५६
जमिन नै नहुने	५	४.६२
जम्मा	१०८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

माथिको तालिका ५.१ अनुसार परिवारमा १ देखि ५ रोपनी जमिन हुने कृषकको सङ्ख्या २० अर्थात् १८.५२ प्रतिशत, ५ देखि १० रोपनी जमिन हुने कृषकको सङ्ख्या ५० जना अर्थात् ४६.३० प्रतिशत ११ देखि माथि रोपनी हुनेको सङ्ख्या ३३ जना अर्थात् ३०.५६ प्रतिशत कृषक र सबै भन्दा कम कतिपय पनि नहुने ५ जना कृषक अर्थात् ४.६२ प्रतिशत कृषक पाइयो । ५ जना मध्ये बाहिरबाट आएर बसेका कृषकको सङ्ख्या बढी पाइयो ।

४.२.६ जमिनमा स्वामित्व

प्राचीनकालीन समाजमा प्राय मानिसहरू सबै समान नै हुन्थे कुनैपनि वर्गमा सभ्यताको सुरुवातमा वर्ग विहीन समाज भेट्न सकिन्थ्यो । समयको गतिशिलतासँगै समाजका हरेक तत्वमा परिवर्तन भएको पाइन्छ । नेपाल एक पितृसत्तात्मक देश हो । नेपालका सबैजसो ठाउँमा परिवार पुरुषको अधिनमा रहेका छन् । परिवारमा रहेको सम्पत्ति पनि पुरुषको नाममा नै रहेको हुन्छ । कानूनमा महिलाको लागि पनि सम्पत्ति माथिको हकलाई प्रत्याचुति गरेको भए पनि व्यवहारमा त्यो कार्यान्वयन हुन सकिरहेको छैन । जसको कारण परिवारको जग्गा जमिन पनि पुरुषकै नाममा रहेको पाइन्छ । वर्तमान समयमा केही परिवर्तन भने देख्न सकिन्छ । अध्ययन क्षेत्रमा पनि जमिन कसको नाममा छ भनी अध्ययन गरिएको छ । अध्ययन क्षेत्रका उत्तरदाताहरूमा जमिनमा स्वामित्वको अवस्थालाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ४.६ जमिनको स्वामित्वको विवरण

व्यक्तिको नाममा	सङ्ख्या	प्रतिशत(%)
पुरुष	५८	५३.७१
महिला	१५	१३.८९
दुवै	३०	२७.७८
जग्गा नहुने	५	४.६२
जम्मा	१०८	१००

स्रोत :स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३।

माथिको तालिका ५.२ अनुसार उत्तरदाताहरूको परिवारमा जग्गा जमिनको अवस्थालाई हेर्न पुरुषको नाममा ५८ परिवार अर्थात् ५३.७१ प्रतिशत, महिलाको नाममा १५ परिवार अर्थात् १३.८९ प्रतिशत, दुवैको नाममा ३० परिवार अर्थात् २७.७८ प्रतिशत र जग्गा नै नहुने परिवार ५ अर्थात् ४.६२ प्रतिशत रहेको छ। तालिका अनुसार उत्तरदाताहरूको परिवारमा पनि जग्गा जमिन बढी पुरुषकै नाममा रहेको पाइयो।

४.२.७ उत्पादन गरिने मुख्य तरकारी बालिहरू

अध्ययन क्षेत्रमा मौसमी तथा बेमौसमी गरी विभिन्न तरकारीहरू उत्पादन गरीन्छ। यहाँ अन्नबाली, तरकारी तथा फलफुल पनि उत्पादन गरीन्छ। अन्नमा धान, मकै, कोदो, गहुँ, तोरी आदि लगाइन्छ भने तरकारीमा गोलभेडा, काँक्रा, साग, गाजर, मुला, सिमी, बोडी, काउली, बन्दा, घिरौला, लौका, करेला, खुर्सानी, केराउ, लसुन, प्याज, फर्सी, अदुवा आदि लगाइन्छ। त्यस्तै अध्ययन क्षेत्रमा च्याउ उत्पादनमा पनि निकै नै अगाडि रहेको छ।

४.३ तरकारी बालीका किसिमहरू

व्यवसायिक तरकारी उत्पादनमा तरकारीको किसिमले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ। मूलतः मौसमी तथा बेमौसमी तरकारी उत्पादन गरिने गर्दछ। अध्ययन क्षेत्रमा व्यवसायिक रूपमा तरकारी उत्पादनमा कस्ता खालका तरकारी बढी उत्पादन गर्दछन् भन्ने कुरा अध्ययन गर्दा मौसमी र बेमौसमी तरकारी दुवै उत्पादन गरेको पाइयो। तुलनात्मक हिसाबमा मौसमी भन्दा बेमौसमी तरकारी उत्पादनबाट बढी मुनाफा आर्जन गर्ने गरेको पाइयो। तसर्थ

अध्ययन क्षेत्रमा बेमौसमी तरकारीको तुलनामा बेमौसमी तरकारी उत्पादनबाट उत्पादक कृषकहरूले करिब दोब्बर मूल्य प्राप्त गर्न सक्छन् । जसका लागि कृषि योग्य जमिन उन्नत बिऊ, मल, तरकारी उत्पादन विधि तथा तालिम, सिचाई, बजार व्यवस्थापन आदिको व्यवस्था राम्रो हुनुपर्दछ त्यस क्षेत्रमा लगाउने मुख्य बेमौसमी तरकारीहरूमा काको, टमाटर, काउली, बन्दा, घिरौला, बोडी, करेला, खुर्सानी, सिमी आदि रहेका छन् । यस क्षेत्र गोलभेडा उत्पादनको राम्रो क्षेत्र भएकाले प्लास्टिक टनेल मार्फत वर्षै भरि गोलभेडा उत्पादन गर्दछन् । विभिन्न जातका बेमौसमी तरकारी उत्पादन गर्न अनुकूल वातावरणको लागि यस्ता प्लास्टिक घरको आवश्यकता पर्ने गरेको पाइयो । मौसमी तरकारीमा भन्दा बेमौसमी तरकारी उत्पादनमा केही समस्याहरू पनि देखा पर्ने गरेको पाइयो । रोग किरावाट सबैभन्दा बढी मात्रामा दुःख पाउने गरेको पाइयो ।

४.४ कृषकको व्यावसायिक तरकारी खेतीको किसिम

अध्ययन क्षेत्र व्यावसायिक रूपमा तरकारी उत्पादनमा कस्ता खालका तरकारी बढी उत्पादन गर्छन् भन्ने कुरा अध्ययन गर्दा मौसमी र बेमौसमी दुवै तरकारी उत्पादन गरेको पाइयो । जुन तलको तालिकाबाट प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.७ : बेमौसमी र मौसमी खेती गर्ने कृषकको सङ्ख्या

विवरण	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत
मौसमी/बेमौसमी दुवै खेती गर्ने	८२	७५.९३
मौसमी खेती गर्ने मात्र	२६	२४.०७
जम्मा	१०८	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

माथिको तालिका अनुसार अध्ययन क्षेत्रमा मौसमी र बेमौसमी दुवै तरकारी खेती गर्ने उत्तरदाताको सङ्ख्या ८२ जना अर्थात् ७५.९३ प्रतिशत र मौसमी मात्रै खेती गर्ने उत्तरदाताको सङ्ख्या २६ जना अर्थात् २४.०७ प्रतिशत पाइयो । मौसमी सँगै बेमौसमी खेती गर्ने उत्तरदाताको नै बाहुल्यता ७५.९३ प्रतिशत पाइयो ।

मौसमी तरकारी लगाउँदा खर्च कम लाग्ने र प्राकृतिक प्रकोप काम हुने पाइयो भने आम्दानी पनि कम हुने पाइयो । तर बेमौसमी तरकारीबाट आम्दानी बढी हुने हुँदा अध्ययन क्षेत्रमा बेमौसमी तरकारी उत्पादन गरेको पाइयो । मौसमी तरकारीको तुलनामा बेमौसमी तरकारी उत्पादनबाट उत्पादक कृषकले करिब दोब्बर मूल्य प्राप्त गर्न सक्छन् । जसका लागि हावापानी र जमिनको भू-बनोट सरकारी नीति, यातायात उन्नत बिऊ र प्रविधि, सिचाई तथा कृषि सामग्री प्रचार प्रसार बजार व्यवस्थापन र तालिमको यथोचित व्यवस्था हुनु पर्दछ । यस अध्ययन क्षेत्रमा तरकारी उत्पादक कृषकहरूले विगत केही वर्ष देखि मौसमी तरकारीको अलवा बेमौसमी तरकारी पनि उत्पादन गरेका छन् । यस क्षेत्रमा लगाउने मुख्य बेमौसमी तरकारीहरूमा काको, च्याउ, काउली, बन्दा, गोलभेडा, खुर्सानी, धनिया, घिरौला, करेला, बोडी, सिमी, जुकिनी फर्सी, आदि रहेका छन् । यस्ता विभिन्न जातका बेमौसमी तरकारी उत्पादन गर्न अनुकूल वातवणको सिर्जना गर्दा प्लास्टिकको घरको प्रयोग गरेको पाइन्छ । यस्तो तरकारी उत्पादनका लागि विभिन्न आधुनिक प्रविधिको प्रयोग आवश्यक हुन्छ । अध्ययन क्षेत्रका कृषकहरू बेमौसमी तरकारी उत्पादनमा लागि रहेका छन् ।

४.५ मल बिऊ तथा प्रविधिको प्रयोग

अध्ययन क्षेत्रमा व्यवसायिक रूपमा लागेका महिलाहरूले कस्तो खालको मलखाद तथा विषादीको प्रयोग गर्छन् भनी हेरिएको छ । आजको समाज बढी मात्रामा नाफा आर्जन गर्न उद्धृत देखिन्छ । मानिसहरू बढी भन्दा बढी नाफा आर्जन गर्न चाहन्छन् । तसर्थ उत्पादनमा मलको ठुलो भूमिका हुने गर्दछन् । अध्ययन क्षेत्रमा कस्तो मल तथा विषादी कस्तो प्रकारको बिऊ विजन प्रयोग गर्दछन् भन्ने कुरा तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ४.८ मल, बिऊ तथा प्रविधिको प्रयोग

विवरण	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत(%)
परम्परागत मात्र	७	६.४८
आधुनिक मात्र	१५	१३.८९
परम्परागत तथा आधुनिक (दुवै)	७६	७०.३७
तालिमदाताको सिफारिस अनुसार	१०	९.२६
जम्मा	१०८	१००

स्रोत :स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३।

माथिको तालिका अनुसार तरकारी उत्पादन गर्दा परम्परागत मल बिऊ र प्रविधि प्रयोग गर्नेको सङ्ख्या ७ अर्थात् ६.४८ प्रतिशत, आधुनिक मल, बिऊ तथा प्रविधि प्रयोग गर्नेको सङ्ख्या १५ अर्थात् १३.८९ प्रतिशत, परम्परागत तथा आधुनिक दुवै प्रकारको मल, बिऊ तथा प्रविधि प्रयोग गर्नेको सङ्ख्या ७६ अर्थात् ७०.३७ प्रतिशत र तालिमदाताको सिफारिस अनुसार मल, बिऊ तथा प्रविधिको प्रयोग गर्नेको सङ्ख्या १० अर्थात् ९.२६ प्रतिशत पाइयो । यसरी दुवैको प्रयोग गर्नेको सङ्ख्या अधिक पाइयो भने परम्परागत मल, बिऊ, प्रविधि, आदिको प्रयोग गरी उत्पादन गर्नेको सङ्ख्या न्यून अर्थात् ७ जना पाइयो । यसरी हेर्दा अध्ययन क्षेत्रमा आधुनिक मल तथा बिऊको प्रयोग गरी उत्पादन बढी गर्ने गरेको पाइयो ।

४.६ व्यवसायिक तरकारी खेतिमा लागेको समय

नेपाल एक कृषि प्रधान देश हो । नेपालका अधिकांश जनताहरू कृषिमा नै आश्रित छन् । नेपालको ग्रामिण भेगमा त भन् आय आर्जनका अन्य स्रोत नै पाइदैन । कृषिकै आमदानीबाट जीवन निर्वाह गर्न बाध्य छन् । समयको माग सगै कृषिमा पनि परिवर्तन हुदै आएको छ । कृषिमा पनि विशेष गरी तरकारी र फलफुल उत्पादनलाई व्यवसायिक रुपमा लिदै आएको पाइन्छ । अध्ययन क्षेत्रका कृषकहरू पनि तरकारी उत्पादनलाई व्यवसायिक रुपमा गर्दै आएका छन् । तरकारी उत्पादनमा कति समय देखि यता अध्ययन क्षेत्रका कृषकहरू लागी पदै आएका हुन् भन्ने कुरा तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ४.९ उत्तरदाताको व्यवसायिक तरकारी खेतिमा लागेको समय

विवरण	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत(%)
२ वर्ष भन्दा कम	९	८.३३
२ देखी ५ वर्ष यता	२४	२२.२२
६ वर्ष भन्दा पहिले देखी	७५	६९.४५
जम्मा	१०८	१००

स्रोत स्थलगत सर्वेक्षण २०७३ ।

माथिको तालिकामा उल्लेख भए अनुसार व्यवसायिक तरकारी खेतिमा लाग्दै आएको समय देखाइएको छ । दुई वर्ष भन्दा कम समयदेखी यता लाग्ने कृषकको सङ्ख्या ९ जना अर्थात् ८.३३ प्रतिशत, २ देखी ५ वर्ष यता लाग्ने कृषकको सङ्ख्या २४ जना अर्थात् २२.२२ प्रतिशत ६ वर्ष भन्दा पहिले देखी लाग्ने कृषकको सङ्ख्या ७५ जना अर्थात् ६९.४५ प्रतिशत रहेको छ । सबैभन्दा बढी ६ वर्ष भन्दा पहिले देखी व्यावसायिक तरकारी खेतीमा लागेका कृषकको सङ्ख्या पाइयो ।

यस अध्यायमा भौगोलिक अवस्था, जनसंख्या, जमिन जस्ता पक्षलाई हेरिएको छ । महिला उत्तरदाताको संख्या ६२.९६ प्रतिशतले बाहुल्यता पाइयो, ३६-४५ उमेरसमूहको उत्तरदाताको बाहुल्यता पाइयो, माध्यमिक शिक्षा लिएका ३५.१७ प्रतिशत उत्तरदाताको बाहुल्यता पाइयो, पारिवारिक संरचनामा एकात्मक परिवार ७७.७१, जमिनको अवस्था ५-१० रोपनी हुने र जमिनमा स्वामित्व पुरुषको ५३.७१ प्रतिशत रहेको बाहुल्यता पाइयो । मुख्य तरकारी वालीहरूमा काँक्रा, घिरौला, करेला, सिमि, बोडि, गोलभेडा, च्याउ, खुर्सानी बढी मात्रमा खेती गरेको पाइयो भने मौसमी र बेमौसमी दुवै खेती गर्ने ७५.९३ प्रतिशत कृषकको संख्या बढी मात्रमा पाइयो । आधुनिक मल, बिऊ, प्रविधिको प्रयोगमा बाहुल्यता र तरकारी खेतीमा लागेको समय ६ वर्ष भन्दा देखि लागेका कृषक उत्तरदाताहरू ६९.४५ प्रतिशतको बाहुल्यता पाइयो ।

अध्याय पाँच

सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था

५.१ तरकारी उत्पादनको अवस्था

परम्परागत रूपमा केहीमात्रमा तरकारी लगाउँदै आएका यहाँका कृषकहरूले तरकारी उत्पादनलाई व्यावसायिक रूपमा विस्तार गरेका छन् । वर्तमान समयमा तरकारीको विउ छनोट गर्दा उन्नत जातको विउ छनोट गर्न थालेका छन् भने बेमौसमी खेती तर्फ आकर्षित भएका छन् । यहाँ मौसमी र बेमौसमी दुवै थरीका तरकारी लगाउने गर्छन् । आजभोली समाजमा सबै जनाले ताजा तरकारी खाने गरेको पाइन्छ । उनीहरूले घरमा तरकारी खानाको साथसाथै बढी भएको बजारमा बेचेर घरखर्च चलाउने गर्दछन् । सहरी क्षेत्र र सबै बस्तीहरूमा तरकारी खानु पर्दछ भन्ने धारणाको फलस्वरूप तरकारीको माग बढी हुनु र कुनै तरकारीको वर्षभरी माग भइरहनु जस्ता कारणले बेमौसमी तरकारीको माग दिनप्रतिदिन बढिरहेको छ । नेपालमा मुख्यतया आषाढदेखि मंसिर महिनासम्म उत्पादित गरिने तरकारीलाई बेमौसमी तरकारीको रूपमा चिनिन्छ । बेमौसमी तरकारीबाट आमदानी बढी हुने भएकोले धेरै कृषकहरू बेमौसमी तरकारी उत्पादन गर्न लागेका छन् ।

विभिन्न सञ्चार माध्यममा प्रस्तुत भएका समाचार तथा सन्दर्भ सामाग्रीले तरकारी उपभोगमा सहजता ल्याएको छ । यसले पनि अर्गानिक उत्पादनका लागि कृषकहरू प्रेरित भएका छन् । तरकारी उत्पादनलाई व्यवसायिक गर्नका लागि कुन तरकारी कुन महिनामा लगाउँदा बढी फाइदा लिन सकिन्छ र कुन तरकारी कति दिनमा भित्र बजार लैजान तयार हुन्छ भन्ने जानकारी कृषकहरूमा हुनु पर्दछ ।

५.२ तरकारी उत्पादनमा लाग्ने प्रेरणा

समाज तथा परिवारका विविध क्षेत्रमा यस्ता व्यक्तिहरू हुन्छन् जसको प्रेरणाले गर्दा व्यक्तिले जीवनको लक्ष्य निर्धारण गरेको हुन्छ । कुनै पनि व्यवसाय सञ्चालन गर्नका लागि प्रेरणाको स्रोत अति आवश्यक छ । अध्ययन क्षेत्रका कृषकहरू पनि तरकारी उत्पादनमा लाग्ने प्रेरणा

कहाँ बाट पाउनु भयो भनी सोधिएको प्रश्नमा उत्तरदाता कृषकहरूले दिएको उत्तरलाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका : ५.१ तरकारी उत्पादनमा भएका प्रेरणाका स्रोत

प्रेरणाको स्रोत	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत(%)
स्वइच्छा	२२	२०.३८
परिवार	२१	१९.४५
साथीभाइ	२५	२३.१५
संघसंस्था	४०	३७.१२
जम्मा	१०८	१००

स्रोत :स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

माथिको तालिका अनुसार तरकारी उत्पादनमा लाग्ने प्रेरणाको स्रोतहरूमा स्वेच्छाले तरकारी उत्पादनमा लाग्ने उत्तरदाताहरूको सङ्ख्या २२ अर्थात् २०.३८ प्रतिशत, परिवारको प्रेरणाबाट २१ जना अर्थात् १९.४५ प्रतिशत, साथीभाइको प्रेरणाबाट २५ जना अर्थात् २३.१५ प्रतिशत र संघसंस्थाको प्रेरणाबाट ४० जना अर्थात् ३७.२० प्रतिशत तरकारी उत्पादनमा लागेको देखिन्छ । अध्ययन क्षेत्रमा अधिकतम उत्तरदाताहरू कार्यरत कृषि सम्बद्ध गैर सरकारी संस्थाबाट दिइएको तालिम, सचेतनामूलक कार्यक्रमबाट प्राप्त जानकारीहरू र प्रेरणाबाट नै अध्ययन क्षेत्रका कृषकहरूलाई व्यावसायिक तरकारी खेतीतर्फ जागरुक भएको पाइन्छ ।

५.३ व्यवसायिक तरकारी उत्पादनमा पारिवारिक संलग्नता

नेपाल एक कृषि प्रधान देश हो । नेपालमा अधिकांश जनताहरू कृषिमा नै निर्भर छन् । अझ भनीँ ग्रामीण क्षेत्रमा अन्य आय आर्जनका स्रोत नै हुँदैनन् । उनीहरू केवल कृषिमा मात्र निर्भर रहेका हुन्छन् । कृषिकै आम्दानीबाट जीवन निर्वाह गर्न बाध्य छन् । कृषिमा पनि समयसँगै परिवर्तन र फरकपन आएको छ । कृषिमा पनि विशेष गरी तरकारी उत्पादनलाई व्यवसायको रूपमा लिँदै आएको पाइन्छ । अध्ययन क्षेत्रका कृषकहरू पनि तरकारी उत्पादनलाई व्यवसायिक रूपमा गर्दै आएका छन् । परिवारका अन्य सदस्यले तरकारी

उत्पादनमा कर्तिको समय दिएका छन् अथवा उत्पादन कार्यमा परिवारका सदस्यको सहभागिता कस्तो छ भनी जान्न खोजिएको छ । तरकारी उत्पादनमा क.कसले काम गर्दछ भन्ने कुरा तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ५.२: तरकारी उत्पादनमा परिवारका सदस्यको संलग्नता

विवरण	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत(%)
आफै मात्र	४	३.७१
परिवारका अन्य सदस्य	१०४	९६.२९
जम्मा	१०८	१००

स्रोत :स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका ५.४ अनुसार तरकारी उत्पादनमा आफु मात्र काम गर्ने कृषकको सङ्ख्या ४ अर्थात् ३.७१ प्रतिशत, परिवारका अन्य सदस्यले काम गर्नेको सङ्ख्या १०४ अर्थात् ९६.२९ प्रतिशत रहेको छ । माथिको तालिकालाई हेर्दा व्यवसायिक रूपमा गरिएको तरकारी उत्पादनमा परिवारका अन्य सदस्य १०४ अर्थात् ९६.२९ प्रतिशत भन्दा बढीले काम गरेको पाइयो ।

५.४ तरकारी खेती बाहेक अन्य पेशागत विवरण

नेपाल कृषि प्रदान देश हो । नेपालका अधिकांश जनताहरू कृषिमा नै आश्रित रहेका छन् । ग्रामीण भेगमा त कृषि बाहेक अन्य विकल्प नै हुँदैन । त्यसैले अध्ययन क्षेत्रका उत्तरदाताहरूमा पनि अन्य पेशा के छ भनी हेर्न खोजिएको छ । कृषिका अलावा कृषकहरू अन्य के काम गर्छन् भन्ने कुरा हेरिएको छ । उत्तरदाताहरूमा कृषि बाहेक अन्य पेशामा शिक्षक, रोजगारीका साथै अन्य विभिन्न पेशा भएको पाइयो । कृषि बाहेक अन्य पेशालाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ५.३ उत्तरदाताको तरकारी अलवा अन्य पेशागत विवरण

अन्य पेशा	सङ्ख्या	प्रतिशत	पेशा	सङ्ख्या	प्रतिशत (%)
हुने	४८	४४.४५	गाईपालन	२०	४१.६६
नहुने	६०	५५.५५	शिक्षक/रोजगार	१५	३१.२५
जम्मा	१०८	१००	कुखुरापालन	१३	२७.०९
			जम्मा	४८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

माथिको तालिकामा तरकारी बाहेक अन्य पेशा हुनेको सङ्ख्या ४८ अर्थात् ४४.४५ प्रतिशत र नहुनेमा ६० जना अर्थात् ५५.५५ प्रतिशत रहेको पाइयो । यसरी अध्ययन क्षेत्रमा तरकारीलाई नै मुख्य पेशा अपनाई तरकारीमा लाग्नेको सङ्ख्या अधिक पाइयो । त्यस्तै उत्तरदाताहरूको अन्य पेशामा गाईपालनमा २०, शिक्षक/रोजगारीमा १५, कुखुरापालनमा १३ जना रहेको पाइयो ।

यसरी अध्ययन क्षेत्रमा विकासका भौतिक पूर्वाधारहरू सडक, बिजुली, खानेपानी, सञ्चार आदि सम्पूर्ण सुविधा रहेको पाइयो । अध्ययन क्षेत्रमा विभिन्न जातजातिको मिश्रित बसोबास भएपनि जातजातिमा ब्राह्मण, क्षेत्री, भाषामा नेपाली, धर्ममा हिन्दु, शिक्षामा माध्यमिक तहसम्म शिक्षा लिएका कृषकहरूको बाहुल्यता पाइयो । अध्ययन क्षेत्रमा सबैभन्दा बढी (५५.५५) प्रतिशत तरकारी खेती मात्र अँगाल्ने कृषकहरू पाइयो ।

५.५ तालिम प्राप्त कृषकको सङ्ख्या

कुनै पनि कार्य सुरु गर्नुपूर्व सम्बन्धीत कार्यको बारेमा ज्ञान तथा जानकारी हुन नितान्त आवश्यक देखिन्छ । विना योजना गरेका कार्यमा सफलता प्राप्त गर्न कठिन पर्दछ । तसर्थ कुनै पनि योजना सुरु गर्नु पूर्व सम्बन्धित विषयको ज्ञान, सीप, तालिम, प्रविधि आदिको बारेमा राम्रो व्यवस्था हुन आवश्यक छ । कुनै पनि योजना सञ्चालन गर्न, उक्त योजना कसरी सञ्चालन गर्न, कुन प्रविधिको प्रयोग गर्ने, कहिले गर्ने जस्ता विभिन्न जानकारी प्रदान गर्नु नै तालिम हो । तालिम पश्चात् आफ्नो योजनालाई सफलता पूर्वक अगाडि बनाउन सकिन्छ । समयको परिवर्तन अनुसार जुनसुकै कार्य राम्रा गरी सञ्चालन गर्नका लागि

तालिमको अति आवश्यक छ । तरकारी उत्पादनमा पनि नयाँ नयाँ प्रविधिको विकास भइ सकेको छ । नयाँ नयाँ मल, बिऊ र प्रविधिको प्रयोग गर्न तालिमको आवश्यकता छ । अध्ययन क्षेत्रका कृषकहरू पनि तालिम प्राप्त छन् कि छैनन् भनी अध्ययन गरिएको छ ।

तालिका ५.४: तालिम प्राप्त उत्तरदाताको विवरण

विवरण	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत(%)
तालिम प्राप्त	१००	९२.५९
तालिम नलिएका	८	७.४१
जम्मा	१०८	१००

स्रोत :स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

माथिको तालिका अनुसार तरकारी उत्पादन गर्ने क्रममा यस ठाउँमा कृषकहरूले तालिम लिएको सङ्ख्या १०० अर्थात् ९२.५९ प्रतिशत, तालिम लिएको सङ्ख्या ८ जना अर्थात् ७.४१ प्रतिशत रहेको छ । यसरी तालिम प्राप्त कृषकहरूको सङ्ख्या बढी पाइयो भने तालिम नलिएका कृषकको सङ्ख्या न्यून ८ जना मात्र पाइयो । यसरी हेर्दा अध्ययन क्षेत्रमा तालिम प्राप्त कृषकको सङ्ख्या बढी पाइयो ।

अध्ययन क्षेत्रमा विभिन्न सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाले विभिन्न तालिम तथा सचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरेका छन् । सरकारी तवराबाट विभिन्न कृषक समूह गठन गरी विभिन्न कृषक पाठशाला सञ्चालन गरी तालिम प्रदान गरेको छ । आई.पी.एम कृषक पाठशाला पनि सञ्चालन गरिएको छ । जस अन्तर्गत व्यवसायिक गोलभेडा खेती सम्बन्धी विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको छ । र उनीहरूलाई सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूले तालिम दिएको पाइयो ।

५.६ वार्षिक आमदानी

जुनसुकै स्थानमा बस्ने मानिसले आफ्नो दैनिक जीवन सञ्चालनमा केही न केही रूपमा आर्थिक आर्जन गरेको पाइन्छ । प्राचीन ढुङ्गे युगमा समेत सिकार गर्ने कन्दमुल सङ्कलन गर्ने जस्ता कार्य गर्दथे । समयको परिवर्तनसँगै विज्ञान र प्रविधिले विभिन्न आयामहरू ल्याएको छ । आजको समाज जटिल समाजको रूपमा परिवर्तन भएको छ । यसरी मानिसले

आफ्ना आवश्यकता पुरा गर्न विभिन्न कार्यहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ । विगत देखिनै गरिँदै आएको कृषि पेशालाई आधुनिकीकरण गर्दै यसलाई व्यवसायिकीकरण तर्फ लैजान थालिएको छ । मानिसहरू परम्परागत निर्वाहमुखी कृषिलाई केही परिवर्तन गरी व्यवसायिक कृषिका रूपमा अगाडि सारी आय आर्जन गरेका छन् ।

आफ्नो जमिनमा प्रशस्त तरकारी लगाउने भाडामा लिएर पनि तरकारी लगाउने र समुहमा मात्रै पनि तरकारी लगाउने कृषकहरू उत्तरदाताभिन्न रहेकाले उनीहरूले वार्षिक रूपमा कति आम्दानी गर्छन् भन्ने कुरा तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ५.५ उत्तरदाताको वार्षिक आम्दानी विवरण

विवरण	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत(%)
५० हजार भन्दा कम आम्दानी	७	६.४७
५१ हजार-१ लाख सम्म आम्दानी	१०	९.२५
१-२ लाख सम्म आम्दानी	८०	७४.१०
३-५ लाख सम्म आम्दानी	११	१०.१८
जम्मा	१०८	१००

स्रोत :स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

माथिको तालिका अनुसार ५० हजार भन्दा कम आम्दानी गर्ने उत्तरदाताको सङ्ख्या ७ जना अर्थात् ६.४७ प्रतिशत, ५१ हजार देखि १ लाख सम्म आम्दानी हुनेको सङ्ख्या १० अर्थात् ९.२५ प्रतिशत, १ देखि २ लाखसम्म आम्दानी गर्नेको सङ्ख्या ८० जना अर्थात् ७४.१० प्रतिशत, ३ देखि ५ लाखसम्म आम्दानी गर्नेको सङ्ख्या ११ जना अर्थात् १०.१८ प्रतिशत भेटियो । सबै भन्दा बढी सङ्ख्या ८० जना १ देखि २ लाख सम्म आम्दानी गर्ने उत्तरदाताको सङ्ख्या पाइयो भने सबै भन्दा कम सङ्ख्या ७ जना अर्थात् ५० हजार भन्दा कम आम्दानी गर्ने उत्तरदाताको सङ्ख्या पाइयो ।

अध्ययन क्षेत्रमा पनि कृषकहरूले व्यवसायिक रूपमा तरकारी उत्पादन गरेर आफ्नो खर्चका साथमा आम्दानी गरेको देखिन्छ । उनीहरू आफूले उत्पादन गरेको तरकारी घरमा खाने, इष्टमित्रलाई दिने र धेरै तरकारी बेच्ने गरेको बताए । उनीहरूले उत्पादन गरेको तरकारी सिधै पोखरा बजारमा बेच्ने गरेको पाइयो । कतिपय अन्य मानिसहरू तरकारी खरिद गर्न सिधै आफ्नो आ-आफ्नो बारीमै पनि आउने गरेको पाइयो ।

५.७ तरकारी उत्पादन नै रोज्नुको कारण

तरकारीलाई नगदे बालीको रूपमा लिइन्छ । थोरै जमिनमा पनि धेरै तरकारी उत्पादन गर्न सकिने भएकाले आम्दानीको लागि राम्रो व्यवसायको रूपमा लिइन्छ । ग्रामीण क्षेत्रमा अन्य पेशाको अभाव हुने भएकोले कृषि व्यवसाय एक अनिवार्य पेशा हो । अध्ययन क्षेत्रका कृषकहरू तरकारी उत्पादन नै किन रोजे भन्ने कुरा हेरिएको छ । अध्ययन क्षेत्रका कृषकहरूले तरकारी उत्पादन खेती रोज्नुको कारण तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ५.६ तरकारी उत्पादन आकर्षणका कारण

विवरण	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत(%)
आफ्नो रुचि भएर	१९	१७.५९
आम्दानी भएको देखेर	३१	२८.७१
घरमै बसेर काम गर्न पाइने भएर	५३	४९.०७
अन्य विकल्प नभएर	५	४.६३
जम्मा	१०८	१००

स्रोत :स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

माथिको तालिकामा उल्लेख भए अनुसार तरकारी उत्पादन नै रोज्नुमा स्वेच्छाले लाग्ने उत्तरदाताको सङ्ख्या १९ जना अर्थात् १७.५९ प्रतिशत, आम्दानी भएको देखेर लाग्ने उत्तरदाताको सङ्ख्या ३१ जना अर्थात् २८.७१ प्रतिशत घरमा बसेर काम गर्न पाइने भएर लाग्ने उत्तरदाताको सङ्ख्या ५३ जना अर्थात् ४९.०७ प्रतिशत, अन्य विकल्प नभएर लाग्ने उत्तरदाताको सङ्ख्या ५ जना अर्थात् ४.६३ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । तालिका अनुसार घरमै बसेर काम गर्न पाइने भएर तरकारी उत्पादनमा लाग्ने उत्तरदाताको सबै भन्दा बढी

सङ्ख्या ४९.०७ प्रतिशत र अन्य विकल्प नभएर तरकारी उत्पादनमा लाग्ने सबैभन्दा कम सङ्ख्या ४.६३ प्रतिशत पाइयो ।

५.८ बढी आमदानी हुने तरकारीको किसिम

व्यावसायिक तरकारी उत्पादनमा लागेका अध्ययन क्षेत्रका तरकारी कृषक उत्तरदाताहरूको बढी आमदानी हुने तरकारीको विवरण तलको तालिकाबाट प्रष्ट पारिएको छ ।

तालिका ५.७ : बढी आमदानी हुने तरकारीको किसिम

विवरण	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत
काक्रोबाट आमदानी बढी हुने	५७	५२.७८
गोलभेडाबाट आमदानी बढी हुने	१८	१६.६७
काउली, बन्दाबाट आमदानी बढी हुने	१६	१४.८१
च्याउ बाट आमदानी बढी हुने	१०	९.२६
बोडी, सिमीबाट आमदानी बढी हुने	७	६.४८
जम्मा	१०८	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

माथिको तालिका अनुसार अध्ययन क्षेत्रमा व्यवसायिक तरकारी खेती मध्ये काक्रो खेतीबाट आमदानी बढी हुने उत्तरदाताको सङ्ख्या ५७ जना अर्थात् ५२.७८ प्रतिशत, टमाटरबाट बढी आमदानी हुनेको सङ्ख्या १८ जना अर्थात् १६.६७ प्रतिशत, काउली, बन्दाबाट बढी आमदानी हुनेको सङ्ख्या १६ जना अर्थात् १४.८१ प्रतिशत, च्याउबाट बढी आमदानी हुनेको सङ्ख्या १० जना अर्थात् ९.२६ प्रतिशत र बोडी, सिमीबाट बढी आमदानी हुनेको सङ्ख्या ७ जना अर्थात् ६.४८ प्रतिशत पाइयो । यसरी सबैभन्दा बढी काक्रोबाट आमदानी बढी हुने उत्तरदाताको सङ्ख्या ५२.७८ प्रतिशतको बाहुल्यता पाइयो ।

५.९ आमदानी बचत गर्ने ठाउँ

तरकारी उत्पादनमा लागेकाम कृषकहरूले प्राप्त गरेको आमदानी विभिन्न विषयमा खर्च गर्ने कुरा माथि नै उल्लेख गरिएको छ । अध्ययनबाट उत्पादनमा लागेका १०८ जना कृषकहरू

पैसा बचत गरेको कुरा बताएका छन् । खर्च गरेर बाँकी रहेको पैसा उनीहरू बचत गरेका छन्, त्यो बचत कहाँ गरेका छन् भन्ने कुरा तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ५.८ आम्दानी बचत गर्ने स्थानहरू

विवरण	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत(%)
समुहमा	३०	२७.७८
सहकारीमा	३५	३२.४०
बैंडकमा	४३	३९.८२
जम्मा	१०८	१००

स्रोत :स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

माथिको तालिकामा उल्लेख भए अनुसार आम्दानीको बचत गर्ने ठाउँ सहकारी भएका ३५ जना अर्थात् ३२.४० प्रतिशत कृषक, आम्दानीको बचत समुहमा गरेका कृषकको सङ्ख्या ३० अर्थात् २७.७८ प्रतिशत, आम्दानीको बचत बैंडकमा गरेका कृषकको सङ्ख्या ४३ अर्थात् ३९.८२ प्रतिशत रहेको छ । सबैभन्दा बढी कृषकले बैंडकमा बचत गरेको पाइयो भने सबै भन्दा कम समुहमा गरेको पाइयो ।

५.१० कुनै संघ संस्थामा आवद्ध

वर्तमान समयमा समयको परिवर्तन सँगै नेपालमा पनि विकासका लहरहरू चलिराखेका छन् । विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी विकासका कार्यक्रमहरू चलेको पाइन्छ । अध्ययन क्षेत्रका कृषकहरू पनि विभिन्न संघ संस्था, समुहमा के कति आवद्धता रहेको छ भनी अध्ययन गरिएको छ । सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाले समुहमा अनुदान र सहयोग गर्न भएको हुनाले वर्तमान समयमा प्रायः सबै ठाउँमा कृषकहरू पनि विभिन्न समुहमा आवद्ध रहेर विकासका काममा लागेको पाइन्छ । यस क्षेत्रमा पनि विभिन्न समुह, संघ संस्थामा के-कति कृषकहरू संलग्न छन् त? भन्ने कुरा तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ५.९ संघ संस्थामा आवद्ध

संस्थाको नाम	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत(%)
आमा समुहमा मात्र	३४	३९.४८
कृषक समुहमा मात्र	७०	६४.८९
गैरसरकारी समुहमा	४	३.७१
जम्मा	१०८	१००

स्रोत :स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

माथिको तालिकामा उल्लेख भए अनुसार कृषकहरुको आमा समुहमा मात्र जम्मा ३४ जना अर्थात् ३९.४८ प्रतिशत पाइयो यो संस्था महिला उत्तरदाता कृषकको हो भने कृषक समुहमा आवद्ध हुने ७० जना अर्थात् ६४.८९ प्रतिशत उत्तरदाताको संख्या पाइयो र गैरसरकारी संस्थामा मात्र आवद्ध सबैभन्दा कम ४ जना अर्थात् ३.७१ प्रतिशत उत्तरदाताको संख्या पाइयो ।

५.११ समुहमा हुँदा गरिने छलफलका विषयहरु

अध्ययन क्षेत्रमा उत्तरदाता कृषकहरु विभिन्न समुहमा आवद्ध रहेको कुरा माथिको तालिकाबाट प्रष्ट हुन्छ । प्रत्येक महिनामा समुहको बैठक बस्ने र विभिन्न विषयका छलफल गर्ने गरेको पाइयो । समुहको बैठकमा छलफल गर्ने विषयवस्तुहरुलाई तलको तालिकाद्वारा देखाइएको छ ।

तालिका ५.१० समुहमा हुने छलफलका विषयहरु

छलफलका विषय	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत(%)
तरकारी उत्पादन	६५	६०.१८
आम्दानी लगानी	२८	२५.९२
सामाजिक कार्य	१५	१३.८८
जम्मा	१०८	१००

स्रोत :स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

माथि उल्लेखित तालिका अनुसार उत्तरदाताहरूमध्येबाट तरकारी उत्पादनका विषयमा छलफल गर्ने कृषकहरूको संख्या ६५ जना अर्थात् ६०.१८ प्रतिशत, आम्दानी लगानी २८ जना अर्थात् २५.९२ प्रतिशत र सामाजिक कार्यको छलफलमा १५ जना उत्तरदाताहरू अर्थात् १३.८८ प्रतिशत रहेको पाइयो । अध्ययन अनुसार कृषकहरू तरकारी उत्पादन विषय नै बढी मात्रामा केन्द्रित रहेको पाइयो ।

५.१२ तरकारी उत्पादक कृषकहरूको छोराछोरीको शैक्षिक अवस्था

अध्ययन क्षेत्रका कृषकहरू व्यावसायिक कृषि पेशामा संलग्न भएपश्चात् आम्दानीमा पनि राम्रै सुधार भएको पाइयो । अघिल्लो समयमा आफ्ना छोराछोरीलाई प्राय सामुदायिक स्कुलमा पठाउने गरेतापनि आर्थिक रूपमा अलि सक्षम भए पछाडि छोराछोरीलाई बढी राम्रो शिक्षा दिक्षा र प्राप्त गराउने उद्देश्यले निजी स्कुलमा पढाएको बढी मात्रामा पाइयो । जुन तलको तालिकाबाट प्रष्ट पारिएको छ ।

तालिका ५.११ तरकारी उत्पादक कृषकहरूको छोराछोरीले अध्ययन गर्ने संस्था

शैक्षिक संस्था	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत(%)
सामुदायिकमा पढाउने	४०	३७.०३
निजी स्कुलमा पढाउने	६८	६२.९७
जम्मा	१०८	१००

स्रोत :स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

माथि उल्लेखित तालिका अनुसार तरकारी उत्पादक उत्तरदाताहरूमध्ये छोराछोरी सरकारी स्कुलमा पढाउनेको संख्या ४० जना अर्थात् ३७.०३ प्रतिशत र निजी विद्यालयमा पढाउने कृषक उत्तरदाताको संख्या अत्यधिक ६८ जना अर्थात् ६२.९७ प्रतिशत पाइयो । यसरी व्यावसायिक रूपमा तरकारी खेतीले कृषकहरूलाई छोराछोरी पढाउने कार्यमा बढी सहज भएको पाइयो ।

अध्याय छ

तरकारी खेतीले कृषकको जीवनस्तरमा पारेको प्रभाव

अध्ययन क्षेत्रमा व्यावसायिक रूपमा तरकारी खेती गर्ने कृषकहरूको जीवनस्तरमा सकारात्मक र नकारात्मक दुवै खालका प्रभाव रहेको पाइयो । व्यावसायिक तरकारी उत्पादनले कृषकहरूको विभिन्न पक्षमा सकारात्मक प्रभाव ल्याएको पाइन्छ । उनीहरूको आर्थिक स्थितिमा आएको सुधार, बालबच्चालाई राम्रो शिक्षा दिने सकेको अवस्था, घरजग्गा जमिन जोड्न सकेको अवस्था, किटनाशक औषधीबाट जोगिनु पर्ने होसियारीहरू जस्ता कुराहरूलाई सकारात्मक प्रभाव मानिएको छ ।

६.१ सकारात्मक प्रभाव

६.१.१ कृषकहरूको आर्थिक पक्षमा देखिएको उपलब्धी

व्यावसायिक तरकारी खेतिमा लागेर अध्ययन क्षेत्रका धेरैजसो कृषकहरू सक्षम भएका छन् । सुरुमा सानो-सानो लगानीले खेति गर्दै विस्तारै व्यावसायिकता तर्फ लागेका छन् । आमदानी सम्बन्धी विवरणको लागि तलको तालिकाबाट प्रष्ट पारिएको छ ।

तालिका ६.१: व्यावसायिक तरकारीले कृषकहरूको आर्थिक पक्षमा देखिएको उपलब्धी

विवरण	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
घर जग्गा जोडेका	१२	११.११
घर परिवार राम्रो सँग चलाएका	९६	८८.८८
जम्मा	१०८	१००

स्रोत स्थलगत सर्वेक्षण २०७३ ।

माथिको तालिकामा उल्लेख भएअनुसार व्यावसायिक तरकारी खेतिबाट पनि राम्रो उपलब्धी गरेको भेटियो घरखर्च चलाएर बाँकी आमदानी घर जग्गा जोडन समेत सकिएको भेटियो १२ जना उत्तरदाताहरूले घर जग्गा जोड्न सफल भएको भेटियो ११.११ प्रतिशतले यस्तो

खालको आर्थिक सफलता घरमै बसेर कृषि त्यसमा पनि तरकारी खेतिबाट प्राप्त गर्नुभनेको धेरै राम्रो उन्नती हो । जसमध्ये घरपरिवार रामैसँग चलाएका कृषकहरूको संख्या ९६ जना अर्थात् ८८.८८ प्रतिशत रहेको छ ।

६.१.२ उत्पादन पश्चात् आएका परिवर्तन

तरकारी उत्पादनपछि कृषकहरूले विभिन्न क्षेत्रमा परिवर्तन आएको बताए । न्यून स्तरको जीवनशैली रहेको यहाँका कृषकहरूको स्थिति थियो भने वर्तमान समयमा आएर उनीहरू मध्यम स्तरको जीवनशैली अपनाउन सफल भएको उनीहरू बताउँछन् । तरकारी उत्पादनबाट नियमित रूपमा आम्दानी हुन थालेपछि उनीहरूको जीवन स्तरमा सुधार आएको हो । वर्षभरी तरकारी उत्पादा भएरहनाले उनीहरूको खानामा समेत परिवर्तन आएको छ । हरेक दिन केही आम्दानी हुने हुँदा आर्थिक कारोबारमा सहज भएको उनीहरू बताउँछन् । तरकारी उत्पादनपछि कृषकहरूको जीवनमा आर्थिक सुधार, राम्रैसँग भएको छ, घरपरिवारको खर्च, छोराछोरीको पढाई देखि लिएर घर, जग्गा जोडेको समेत पाइयो । राम्रो उत्पादन गर्न सकेका कृषकहरू सामाजिक रूपमा सम्मानीत भएको पाइयो । कृषि तालिम, भ्रमणहरूमा संलग्न हुने भएकाले कृषकहरूमा चेतनाको, नयाँ ज्ञान सीपको विकास भएको पाइयो । शिक्षा, स्वास्थ्यमा पनि सुधार भएको पाइयो । तरकारी उत्पादन पश्चात अरुसँग निर्भर रहन नपरेको जसले गर्दा कृषकहरू आत्मनिर्भर बनेको पाइयो ।

६.१.३ कृषकको जमिनमा सिचाईको अवस्था

कृषि क्षेत्रको लागी सिचाई एक अपरिहार्य वस्तु हो । सिचाई सुविधा धेरै जसो ठाउँमा अझै पनि नरहेको पाइयो । तरकारी खेतीमा सिचाईको समस्या एक जल्दोबल्दो समस्या को रूपमा भेटियो अध्ययन क्षेत्रमा पनि सिचाई सुविधा के कति कृषकहरूले प्राप्त गरेका छन् त भनी हेरिएको छ । यसलाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ६.२: उत्तरदाताको तरकार खेती गर्ने जमिनको सिचाईको अवस्था

विवरण	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत(%)
सिचाई व्यवस्था हुने	७८	७२.२२
सिचाई व्यवस्था नहुने	३०	२७.७८
जम्मा	१०८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७३ ।

माथिको तालिकामा सिचाई व्यवस्था हुने कृषकहरूको सङ्ख्या ७८ जना अर्थात् ७२.२२ र सिचाई व्यवस्था नहुनेको सङ्ख्या ३० जना अर्थात् २७.७८ प्रतिशत पाइयो । अध्ययन क्षेत्रमा व्यवसायिकतरकारी खेतीको लागी सिचाई व्यवस्था हुने कृषकको संख्या बढी पाइयो ।

६.१.४ व्यवसायिक कृषि सम्बन्धी तालिम

यस ठाउँमा विभिन्न कृषि समूहहरू पनि निर्माण भएका छन् । बेमौसमी ताजा तरकारी समूह, सदावहार च्याउ समूह, खाल्से तरकारी समूह, आदि । पशुपालन व्यवसायबाट भन्दा तरकारी उत्पादनबाट नाफा भएको बताएका छन् । यहाँका कृषकहरू व्यावसायिक कृषि पेसामा संलग्न विवरण तलको तालिको बाट स्पष्ट पारिएको छ ।

तालिका: ६.३ उत्तरदाताको व्यवसायिक कृषि तालिम सम्बन्धी विवरण

तालिम विवरण	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत
व्यवसायिक कृषि पद्धति तालिम	४५	४१.६६
रोग किरा नियन्त्रण तालिम	१६	१४.८१
पशुपालन तालिम	१५	१३.८८
मौरी तालिम	१६	१४.८१
च्याउ खेती तालिम	१७	१५.७४
जम्मा	१०८	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

प्रस्तुत तालिका अनुसार अध्ययन क्षेत्रका कृषकहरू मध्ये व्यावसायिक कृषि पद्धति तालिम लिने उत्तरदाताको सङ्ख्या ४५ जना अर्थात् ४९.६६ प्रतिशत, च्याउ खेती तालिम लिनेको सङ्ख्या १७ जना अर्थात् १५.७४ प्रतिशत, रोग किरा नियन्त्रण तालिम लिने र मौरी तालिम लिनेको सङ्ख्या १६ जना अर्थात् १४.८१ प्रतिशत र पशुपालन तालिम लिने १५ जना अर्थात् १३.८८ प्रतिशत रहेको पाइयो । सबैभन्दा बढी व्यावसायिक कृषि पद्धति तालिम लिने ४५ जना अर्थात् ४९.६६ प्रतिशतको बाहुल्यता पाइयो । यस सन्दर्भमा पुम्दी भूम्दी २ पोखरा भ्यु प्वाइन्ट बस्ने वर्ष ४८ का उत्तरदाता प्रेमप्रसाद बराल भनुहुन्छ:

“म २०५८ सालदेखि यता तरकारी खेती अपनाउदै आएको छु । परिवारको नाउँमा १० रोपनी छ । तर खेतियोग्य जग्गा ६ रोपनी छ । तरकारी खेति गर्नु पूर्व जग्गामा खासै उत्पादन थिएन । उत्पादन हुन्थ्यो त मात्र धान कोदो, मकै, अलिअलि यसो जुजारा केही तरकारी मात्र मेरो परिवारमा जम्मा ६ जना सदस्य छौ । म पैसा कमाउन भनेर घरबाट टाढा कतै जागीर खान गईन मध्यम वर्गीय परिवार भएकोले खेतिपाति समाल्दै दैनिक गुजारामा तिरै लागि छोराछोरी पठाउन वा आमाको स्याहार गर्दा घरमै कृषि कार्य सम्हालेर बसे जब २०५८ सालमा कृषि विकास कार्यलयले तालिम जुन जिल्ला कृषि विकास कार्यलयले दिएको थियो त्यसमा संलग्न भए त्यसपछि २-४ पैसा कमाउने उदेश्यले तरकारी खेतितर्फ लागे शुरुमा टमाटर टर्नेल बनाउन को लागि कृषकलाई केहि सहयोग दिलाएको थियो । जि.कृ.का.ले त्यसबाट प्रभावित हुदै मैले घरमा ३ वटा टमाटर टर्नेल बनाए उत्पादन राम्रो भयो १ लाख ५० हजार सम्म आम्दानी भयो, छोराछोरी पनि पठाउदै फुर्सदमा उनीहरू पनि खेतमै काम गर्थे हाम्रो सम्पूर्ण परिवार तरकारी खेतीमा व्यावसायिक तरिकाले लाग्न थाल्यौ शुरुमा यस ठाउँमा काक्रो खेती लगाएर व्यावसायिक सफलता मैले हाँसिल गरे काक्रो खेती अत्यन्तै पैसा पर्ने खेति रहेछ । १० वर्ष भयो मैले काक्रो खेति मौसमी तथा बेमौसमि लगाउन थालेको वर्षेनी २-३ लाख सम्म परेको छ अन्य तरकारीहरू धिरौला, बोडी जुकेनी काउली बन्दा पनि लगाउने गरेका छौ । यसबाट पनि राम्रो आम्दानी भएको छ । व्यावसायिक तरकारीमा लाग्नु पूर्व परिवारको स्थिति निम्न स्तरको थियो । घरब्यावाहार चलाउन निकै गाह्रो थियो । पैसाको धेरै दुःख थियो । गाउँमा ऋण नपाउने स्थिती तर जब व्यावसायिक खेति तर्फ लागे शुरुमा २ रोपनी जग्गा बाट सुरु गरेको खेती विस्तारै बढाउनदै लगेर अहिले ६ रोपनीमा राम्रो सँग गरीएको छ । बेला बेलामा तालिम,

भ्रमणहरू धेरै गरीसकेको छु । राम्रो उत्पादन गरेवापत सरकारद्वारा वर्षेनी उत्कृष्ण कृषक लाई दिइने पुरस्कार पनि प्राप्त गरेको छु । मेरो जिवनमा ठुलो परिवर्तन भएको छ । तरकारी लगाएरै पक्की घर निर्माण गरेको छु । बजारमा घडेरी किनेको छु । घरमा उत्पादीत तरकारी आफ्नै पसल खोलेर विक्रि वितरण गरेको छु बाटैमा पसल भएकोले राम्रो मुल्यमा तरकारी विकेको छ । ताजा तरकारी खान पाउदा स्वास्थ्य पनि राम्रो छ । परिश्रम धेरै गरेपछि मेहनेतको फल मिठो खान पाइएको छ । घरमा मौरी घर दुईवटा गाई गोरू पनि छन् । माछा पोखरी पनि निर्माण गरी माछा पालेको छु । यो सबै लगानीको माध्यम तरकारी खेती नै हो श्र मेरो देखासीकी मा अहिले पुरै गाउँमा नै व्यावसायिक तरकारी खेती अपनाइएको छ । व्यावसायिक सफलता हासिल गरेपछि गाउँमा म र मेरो घरपरिवारलाई हेर्ने नजर राम्रो छ । नजानेका नबुझका कुराहरू गाउँघरमा सबैलाई सिकाएको छु यही नै मेरो जिन्दगीको उपलब्धी बनेको छ ।

६.१.५ व्यवसायिक तरकारी खेती गर्ने तरिका

करिब १५ वर्षदेखि यता यस ठाउँमा व्यवसायिक कृषि त्यसमा पनि तरकारी खेतीमा कृषकहरू लागि परेका छन् । पहिलेको समयमा अन्नबाली त्यो पनि मौसमी मात्र लगाउँथे जसले गर्दा जीवनयापन निर्वाहमुखीमा मात्र सीमित थियो । पछिल्लो १५ वर्ष यता कृषकहरू कृषि पेशा त्यसमा पनि व्यवसायिक तरकारी खेती तर्फ आकर्षित भएका छन् । मुख्य जानकारी व्यक्तिका अनुसार बागवानी मालेपाटन तरकारी उत्पादन केन्द्रमा यहाँका कृषकहरू भ्रमणमा गएपछि अझ बढी प्रभावित भएको पाइन्छ । यस ठाउँमा मुख्य रूपमा तरकारी बालिहरू बेमौसमी काक्रा, घिरौला, बोडी, गोलभेडा र मौसमी तरकारी लगाएर धेरै नै नाफा कमाएको पाइन्छ ।

तालिका ६.४ : उत्तरदाताको तरकारी खेती गर्ने प्रविधि

विवरण	संख्या	प्रतिशत
पारम्पारिक	७	६.४८
आधुनिक	१०१	९३.५१
जम्मा	१०८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७३ ।

माथिको तालिका अनुसार अध्ययन क्षेत्रमा व्यावसायिक तरकारी खेती गर्ने उत्तरदाता कृषकहरू कुल १०८ जना मध्ये सबैभन्दा बढी १०१ जना अर्थात् ९३.५१ प्रतिशत उत्तरदाता आधुनिक तौर तरिकाबाट तरकारी खेती गर्ने गरेको पाइयो भने ७ जना अर्थात् ६.४८ प्रतिशत उत्तरदाताहरू भने पारम्परिक रूपबाट नै तरकारी खेती गर्ने पाइयो । यस सन्दर्भमा अध्ययन क्षेत्रकी उत्तरदाता शान्ता बास्तोला भन्नुहुन्छ:

नमस्कार मेरो नाम शान्ता बास्तोला हो । मेरो उमेर ३५ वर्ष भयो । मेरो घर साविकको पुम्दी भुम्दी २ हाल -पोखरा उ.म.न.पा २५) मा हो मेरो एक छोरो ,एक छोरी म र श्रीमान गरी परिवारमा जम्मा ४ जना सदस्य छौ । म तरकारी उत्पादनमा लाग्नु अगाडी हामीले हाम्रो जग्गा जमिनमा धान, गहुँ, मकै र कोदो जस्तो अन्न बालीहरू मात्र उत्पादन गरिन्थ्यो । जमिनको उत्पादनले वर्षभरी खानाको लागि मात्र मुस्किलले पुग्थ्यो । तरकारीको नाममा साग, लसुन, फर्सि र केही मात्रामा गोलभेडा मात्र उत्पादन हुन्थ्यो । ९ रोपनी भन्दा बढी जमिन भएर पनि प्रशस्त उत्पादन थिएन ।

२०६३ सालमा जिल्ला कृषि विकास कार्यालय पोखराले अगुवा कृषकको तालिम दिएको थियो । समूहका अन्य सदस्य लगायत मैले पनि तालिम लिएकी थिए । त्यस तालिमबाट अग्रसर भएपछि सुरुमा गोलभेडा लगाउनको लागि टनेल बनाउन जि.कृ.का.बाट केही आर्थिक सहयोग प्राप्त गरेर गोलभेडाको लागि १ वटा टनेल बनाएर तरकारी उत्पादनको सुरुवात गरेकी छु । त्यतिबेला मलाई परिवारका सदस्यको कुनै सहयोग थिएन । विभिन्न कृषि तालिममा जाँदा पनि राम्रो नजरले हेरिएको थिएन । तर म सकेसम्म यस्ता तालिम लिएर छोड्थे कक्षा ८ सम्म पढेकोले लेख पढ गर्न सक्ने थिए जसले कारक तालिममा सिकाइएका कुरा सहजै लेख्न सक्थे । यसरी एकलै उत्पादनको काम सुरु गरे । यसरी सुरुमा लगाएको गोलभेडाले सात आठ महिनामा ३५ देखि ४० हजार रुपैया आम्दानी गर्न सफल भए । यसरी आम्दानी भएको देखेर परिवारका अन्य सदस्य पनि खुसी हुँदै तरकारी उत्पादन तर्फ लाग्नुभयो । खेत नजिकै पानी भएको कारण तरकारीमा सिचाई गर्ने सजिलो भएको छ । मेरो घरमा अहिले दुईवटा टमाटर टर्नेलसँगै हिउदे, बर्खे काक्रा खेतिसगै सबै प्रकारका तरकारी छन् सुरुका दिनमा घरव्यवहार चलाउन पनि गाह्रो हुन्थ्यो, श्रीमानको जागिरले मात्र छोराछोरीलाई पढाउन, लगाउन, खान, दुःख विमारमा ऋण लाग्थो तर अहिले परिवारका सबै सदस्यले तरकारी उत्पादनमा साथ दिनुभएको छ । यसरी यस ठाउँमा बढी मात्रामा अहिले काक्रा खेति बढी हुने भएकाले मैले पनि ४ रोपनी खेतमा पुरै लगाएकी छु

वर्सेनी १ देखी २ लाख काक्रा लगाएर अन्य तरकारीबाट आम्दानी भएको छ । मौसमी र बेमौसमी दुवै खाले तरकारी लगाएकी छु । तरकारी बेचन कहिलेकाही बजार नजिक भएको कारणले आफै जाने गर्दछु । नभ्याएको खण्डमा घरबाटै तरकारी विक्रि हुन्छ । उत्पादनबाट आएको आम्दानी मेरो निर्णयमा घरमा खर्च हुन्छ केही रकम बैक र तरकारी समुहमा जम्मा गरेकी छु । जसको कारण पुरुषसँग मात्र निर्भर हुन परेको छैन । आर्थिक रूपमा आत्मनिर्भर बन्न सकिएको छ । तालिम लिएर साहस र धैर्यताका साथमा परिश्रम गरेपछि हरेक काममा सफल हुन सकिन्छ । सुरुमा काम गर्दा घाटा लाग्छ भन्ने परिवार, समाजको सोचलाई राम्रो उत्पादन भएपछि बदल्न सके र गाउँका अन्य कृषकहरूलाई पनि जाने बुझेका कुरा सिकाउदै तरकारी खेतीतर्फ अग्रसर गराउन सफल भएकी छु । यसरी मेरो जिवनमा तरकारी खेतिले, सामाजिक आर्थिक रूपमा ठूलो भूमिका खेलेको छ ।

६.१.६ आर्थिक क्षेत्रमा परेको प्रभाव

आर्थिक पाटो मानवीय जीवनमा अत्यन्तै महत्वपूर्ण र अनिवार्य साधन हो । पछिल्लो समयमा मानवीय आवश्यकता परिपूर्ति आधारभुत आवश्यकता देखि सम्पूर्ण विलासिताका सामाग्रीहरूको उपयोगमा आर्थिक पक्षको नै एक सबल पक्षको रूपमा देखिएको छ । अध्ययन क्षेत्रमा पनि उत्तरदाता कृषकहरू निर्वाहमुखी जिवनयापनबाट विभिन्न आवश्यकता परिपूर्तिको लागि व्यावसायिक रूपमा तरकारी खेतीतर्फ प्रेरित भएको पाइयो । यसरी व्यावसायिक तरकारी खेतीबाट घरखर्ची लगायत आफ्ना विविध शीर्षकहरूको परिपूर्तिको लागि लागि परेको पाइयो । जुन तलको तालिका बाट स्पष्ट पारिएको छ ।

तालिका ६.५ : उत्तरदाताको व्यवसायिक तरकारी खेतिले आर्थिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव

विवरण	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत
छोराछोरी राम्रोसँग पढाएका	३७	३४.२५
स्वास्थ्यसेवा राम्रो पाएका	२४	२२.२३
घरजग्गा जोडिएको अवस्था	१२	११.११
केही रकम बचत गरेको अवस्था	३५	३२.४०
जम्मा	१०८	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

प्रस्तुत तालिका अनुसार छोराछोरी राम्रो सँग पढाएका उत्तरदाताको सङ्ख्या ३७ जना अर्थात् ३४.२५ प्रतिशत पाइयो । त्यसैगरी स्वास्थ्य सेवा राम्रो पाएका उत्तरदाताको सङ्ख्या २४ जना अर्थात् २२.२३ प्रतिशत पाइयो, घरजग्गा जोडिएका उत्तरदाताको सङ्ख्या १२ जना अर्थात् ११.११ प्रतिशत पाइयो र केही रकम बचत पनि गरेका उत्तरदाताको सङ्ख्या ३५ जना अर्थात् ३२.४० प्रतिशत रहेको पाइन्छ ।

यसरी उपर्युक्त तालिकाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने घरखर्च, बालबच्चाको पढाई, स्वास्थ्य उपचार, विलासिताका सामग्रीका खर्च देखि लिएर घर जग्गा जोडेको समेत पाइयो । आर्थिक रुपमा अघिल्ला वर्षहरूमा त्यति सबल नभएको तर व्यावसायिक तरकारी खेतिपाती सुरु गरेपछि आर्थिक पक्ष मजबुत बन्दै गएको यस क्षेत्रमा पाइयो ।

अध्ययन क्षेत्रका कृषक उत्तरदाता श्रीकान्त बास्तोलाका अनुसार:

मेरो नाम श्रीकान्त बास्तोला हो । म पूर्ण कृषि कार्यमा नै संलग्न छु । विशेषगरी कृषि कार्य गर्दा बाहिरी अज्ञान किराहरूको आक्रमणबाट हाम्रो बालीलाई साच्चाै हानी पुऱ्याउँछ । रोग किरा नियन्त्रण गर्नको लागि सुरु सुरुमा हाम्रो अज्ञानताको कारणले कडा खालको विषादीको प्रयोग गरेको तर विभिन्न गोष्ठी, सेमिनारमा उपस्थित भएपश्चात हामीहरूमा स्थानीय जडिबुटी तितेपानी, गहुत, असुरो, खिरो, वनमारासँगै बजारमा पाइने भिटामिन महरूी पेल्क्स, मिराकुलन पनि प्रयोग गर्दै आइरहेका छौं ।

मुख्य गरी व्यवसायिक रुपमा तरकारी खेती गर्न सुरुवात भएपछि एक किसानको अर्को किसानले देखेर सिक्दै जाँदा व्यवसायिक रुपले तरकारी खेती गर्न किसानहरूको सङ्ख्या बढ्दै गएको पाइन्छ । व्यवसायिक रुपमा तरकारी लगाउँदा कृषकहरूको आमदानी वृद्धि भएको छ । आर्थिक पक्षमा सुधार आएको छ । तरकारी नलगाउँदा घर गर्जो चलाउनको निमित्त निकै गाह्रो गर्दथ्यो तर जब तरकारी खेती लगाउन थाले यहाँका मानिसले जसले गर्दा छोराछोरी पढाउन, घर खर्च चलाउन स्वास्थ्य उपचार गराउन घरमा विलाशिताका सामग्रीहरूको प्रयोग गरेर बाँकी रहेको रकम सहकारीमा जम्मा गर्दै आएका छौं ।

उहाँका अनुसार मासिक रुपमा कृषक समूहहरू बैठक बस्ने र मासिक १००० मन दरले बचत गर्दै आएका छन् । प्रतिव्यक्ति उक्त रकम भ्यु-प्वाइन्ट बचत तथा ऋण सहकारी संस्थामा जम्मा गरिन्छ, र आवश्यक परेको खण्डमा पालैपालो सस्तो व्याजदरमा

कृषकहरूलाई ऋण व्यवस्था रहेको छ । यसरी उहाँका कृषकहरू पछिल्लो समयमा आर्थिक रूपमा सक्षम बन्दै आएको स्थानीय विज्ञहरूको भनाइ छ । न्यूनतम ५००-१००० दैनिक नकमाउने यस क्षेत्रमा कृषकहरू कमै रहेको बताइयो । वसेनि ५/६ लाख पनि कमाउन सफल यै क्षेत्रमा भेटिएको छ भने वसेनि २/३ लाख धेरैजसो कृषकहरूको आमदानी रहेको पाइन्छ ।

६.१.७ पारिवारिक सम्बन्धमा आएको परिवर्तन

नेपाली समाज पितृसत्तात्मक समाज हो । परिवारमा महिलाको भन्दा पुरुषको स्थान उच्च हुन्छ । परिवारमा हरेक कार्यहरूमा पुरुषहरूको निर्णय नै अन्तिम हुने गर्दछ । पारिवारिक कार्यमा मात्र नभई सामाजिक क्षेत्रका कार्यमा पनि पुरुषहरूको सहभागिता नै बढी हुन्छ ।

अध्ययनका क्रममा उत्पादन पछि परिवारमा तपाईंको स्थान कस्तो छ भन्ने प्रश्नहरूमा धेरैजसो महिलाहरूले आफ्नो स्थान सम्मानजनक हुने गरेको बताए । उत्पादन पूर्व र पश्चात् उनीहरूको पारिवारिक स्थान न्यूनबाट उच्च हुने गरेको पाइयो । उत्पादन नगर्दा खान लाउन समस्या हुने गरेको र व्यावसायिक उत्पादन पछि खान, लाउन स्वास्थ्य उपचारमा कुनै समस्या नपरेकाले परिवारमा भैँ भगडा समेत नहुने गरेको पाइयो । उत्पादन पूर्व परिवारका अन्य सदस्यले सहयोग त्यति नगरेको उनीहरू बताउँदछन् । उत्पादनपछि परिवार तथा समाजमा उनीहरूको राम्रो स्थान हुने गरेको अध्ययनले देखाउँछ ।

तालिका ६.६ : कृषकको जिवनमा आएका परिवर्तनका पक्षहरू

परिवर्तनका पक्षहरू	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
आर्थिक सुधार	६२	५७.४१
सामाजिक सम्मान	१६	१४.८२
चेतनामा विकास	११	१०.१८
आत्मनिर्भर	११	१०.१८
शिक्षा र स्वास्थ्यमा सुधार	८	७.४१
जम्मा	१०८	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०७३ ।

प्रस्तुत अनुसार अध्ययन क्षेत्रमा तरकारी उत्पादनले उत्पादन कर्ता कृषकहरूमा के कस्ता परिवर्तन आयो भन्ने प्रश्नको उत्तरमा कुल उत्तरदाता १०८ मध्ये आर्थिक सुधार भयो भन्नेमा ६२ जना अर्थात् ५७.४१ प्रतिशत, सामाजिक सम्मानमा परिवर्तन भयो भन्नेमा १६ जना अर्थात् १४.८२ प्रतिशत, चेतनामा विकास भयो भन्नेमा ११ जना अर्थात् १०.१८ प्रतिशत, आत्मनिर्भर भयो भन्नेमा ११ जना अर्थात् १०.१८ प्रतिशत र शिक्षा स्वास्थ्यमा सुधार भयो भन्नेमा ८ जना अर्थात् ७.४१ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

तरकारी उत्पादन पछि कृषकहरूको सबैभन्दा बढी आर्थिक सुधार भएको ५७.४१ प्रतिशत रहेको र सबैभन्दा कम शिक्षा र स्वास्थ्यमा पाइयो । आर्थिक सुधारले मानिसको अन्य विभिन्न पक्षमा सुधार गर्ने हुँदा तरकारी उत्पादनले कृषकको जीवन पद्धतिमा नै सुधार आएको छ भन्न सकिन्छ ।

६.१.८ सामाजिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव

व्यवसायिक रुपमा तरकारी खेती लगाउँदा सामाजिक क्षेत्रमा पनि सकारात्मक प्रभाव परेको पाइन्छ । तरकारी खेती गर्ने क्रममा विभिन्न कृषक समूहहरूको गठन भएको पाइन्छ । कृषक समूहको गठन भएपछि एकलाई परेको समस्या अन्य व्यक्तिहरूले पनि छलफल गरी समस्या समाधान गर्न सफल हुन थाले । समूहमा खेती गर्दा उत्पादित तरकारी गाडीमा राखेर बजारसम्म बेच्ने परम्परा विकास भयो ।

तालिका ६.७: उत्तरदाताको व्यवसायिक तरकारी खेतीले सामाजिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव

विवरण	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत
सामाजिक प्रतिष्ठा	१८	१६.६७
चेतनामूलक कार्यक्रममा सहभागी	४३	३९.८१
खेती गर्ने तालिमको अवसर	४७	४३.५१
जम्मा	१०८	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

माथिको तालिका अनुसार सामाजिक प्रतिष्ठा पाउने उत्तरदाताको सङ्ख्या १८ जना अर्थात् १६.६७ प्रतिशत पाइयो । त्यसैगरी चेतनामूलक कार्यक्रममा सहभागी उत्तरदाताको सङ्ख्या

४३ जना अर्थात् ३९.८१ प्रतिशत पाइयो र खेती गर्ने तालिमको अवसर पाउने उत्तरदाताको सङ्ख्या ४७ जना अर्थात् ४३.५१ प्रतिशत पाइयो । सबैभन्दा बढी खेती गर्ने तालिमको अवसर ४३.५१ प्रतिशतको बाहुल्यता पाइयो ।

६.१.९ सांस्कृतिक क्षेत्रमा परेको प्रभाव

व्यवसायिक रूपमा तरकारी खेती लगाउँदा सांस्कृतिक क्षेत्रमा पनि विभिन्न किसिमका परिवर्तनहरू आएको पाइन्छ, परिवारमा हेयका रूपमा हरिने गरेका छोरी बुहारीहरूले व्यावसायिक रूपमा तरकारी खेती गरेपछि तथा तरकारी खेतीमा सघाएपछि आम्दानी बढेपछि हेयका रूपमा हेर्न छाडिएको वा कम भएको पाइन्छ ।

व्यवसायिक रूपमा तरकारी खेती गर्न थालेपछि कृषकहरूलाई पहिलेको जस्तो फुर्सद हुन छाड्यो । समाजमा जम्मा भएर एकले अर्काका कुरा काटेर दिन काट्नेहरू कृषि कार्यमा व्यस्त हुन थाले, समयको पूर्णरूपमा सदुपयोग भयो जसले गर्दा आम्दानी पनि वृद्धि हुँदै गयो ।

यस क्षेत्रमा खेति गर्दा पुरुषको तुलनामा महिलाहरू बढी संलग्न रहेको पाइयो, प्रायजसो यस क्षेत्रका पुरुषहरू विभिन्न पेशा व्यवसायमा संगलन भएको पनि पाइयो । तर केही मात्रमा महिला, पुरुष दुवै जना नै मिलेर खेति कार्य गरेको पनि पाइयो । तरकारीका विरुवा, बेर्ना नर्सरी गर्ने जस्ता कार्यहरू धेरैजसो महिलाहरूले गर्ने गरेको पाइयो भने तरकारीलाई थाक्रा राख्ने, खेत जोत्ने खन्ने विषादीहरू राख्ने कार्यहरू पुरुषले गर्ने गरेको पाइयो भने गोडमेल, पानी राख्ने जस्ता कार्यहरू महिलाद्वारा गर्ने गरेको पाइयो यसरी तरकारी खेतिमा कार्य विभाजन गरि गर्ने गरेको पाइयो ।

अस्थायी रूपमा अध्ययन क्षेत्रमा बस्ने र स्थायी घर स्याङ्जा बताउने वर्ष ३१ की उत्तरदाता मिठु पौडेलका अनुसार:

“म (पुम्दी भूम्दी २) पोखरा २५ मा बस्दछु । स्थायी घर स्याङ्जा हो । यस ठाउँमा आएर बसेको १० वर्ष भयो । परिवारमा अहिले ४ जना सदस्य छौं । परिवारको नाउमा यहाँ कुनै जग्गा जमीन छैन तर अरुको खेत भाडामा लिएर बसेका छौं , बसेवापत घर जग्गाको

खासै धेरै रकम तिर्नुपरेको भने छैन घर जग्गाको रेखदेख गरेर बसिदिने सर्तमा अर्ककोमा बसेका छौं ।

यस ठाउँमा आएर बसेको २०६३ सालदेखि हो । श्रीमानको कुनै पेशा नभएकोले घर खर्च चलाउन मेला पात गर्ने गर्दथे १-२वर्ष मेलापात नै गरे र अरुकोमा मेलापात गर्दागर्दै म पनि तरकारी लगाउन प्रेरित भए र तरकारी समुहमा संलग्न भए गाउँमा अन्य दिदि बहिनीको तरकारी उत्पादन गर्ने शैलि सिक्दै विस्तारै पर्म लगाएर तरकारी लगाउन थाले । श्रीमानको पनि कुनै पेशा नभएकोले दुई जना मिलेर काम गर्न थाल्यौं । दुई छोराछोरी लाई पढाउन अहिले वल्ल सहज भएको छ । तरकारी प्रमुख रूपमा काक्रो, काउली, बन्दा, सिमी, बोडी खुर्सानी अदुवा लगाएका छौं । सबैभन्दा बढी आम्दानी काक्रोबाट भएको छ । वर्षानी १-२ लाख तरकारी बेचेर आर्थिक आम्दानी भएको छ । आफ्नो जग्गा नभएपनि अरुको जग्गा भाढामा लिएर ४ रोपनीमा तरकारी खेती लगाएका छौं जसले गर्दा पहिलाको तुलनामा अहिले खान लगाउन धुमफिर गर्न छोराछोरी पढाउन गाउँघरमा अरु सरह हिडडुल गर्न एकदमै सहज भएको छ । घरकै ताजा तरकारी विहानबेलुका खान पाइएको छ । तरकारी खेतीमा साना-तिना समस्याहरूभएपनि हामी आत्मनिर्भर बनेका छौं । बेलाबेलामा तरकारी खेती सम्बन्धी तालिम, भ्रमणमा जाने मैका मिलेको छ । जसको कारण नयाँ ज्ञान सिप बढ्दै गएको छ । अहिलेको संघर्षरत दुःखी जिवन अहिले आनन्द र खुसीयाली भएको छौं ।

६.२ नकरात्मक प्रभाव सम्बन्धी अध्ययन

६.२.१ तरकारीमा विषादी प्रयोग गर्दा माक्सको प्रयोग गर्ने नगर्ने

अध्ययन क्षेत्रमा व्यावसायिक तरकारी खेती उत्पादन गर्ने क्रममा तरकारीमा रोग ,किराले सताउने गरेको पाइयो । बेमौसमी तरकारीमा भुन बढी रोगको समस्या रहेको पाइयो । घरेलु उपचार पद्धति भन्दा आधुनिक उपचार पद्धति अपनाईएको पाइयो र रोग किरा नियन्त्रणको लागी विषादी प्रयोग गरेको पाइयो । विषादी प्रयोग गर्दा माक्सको प्रयोग गर्ने र नगर्ने कृषकको सङ्ख्या कति छन् त भनेर हेरिएको छ । प्रयोग गर्ने र नगर्नेको सङ्ख्या तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ६.८: उत्तरदाताले विषादी प्रयोग गर्दा माक्सको प्रयोग गर्ने नगर्नेको विवरण

विवरण	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत(%)
प्रयोग गर्ने	४८	४४.४५
प्रयोग नगर्ने	६०	५५.५५
जम्मा	१०८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७३ ।

माथिको तालिकामा उल्लेख भए अनुसार विषादी प्रयोग गर्दा माक्सको प्रयोग गर्ने कृषकको सङ्ख्या ४८ जना अर्थात् ४४.४५ प्रतिशत र विषादी प्रयोग गर्दा माक्स प्रयोग नगर्नेको सङ्ख्या ६० जना अर्थात् ५५.५५ प्रतिशत कृषक रहेको पाइयो । धेरै जना कृषकले माक्सको प्रयोग ५५.५५ प्रतिशत ले नगरी विषादी छरेको पाइयो ।

६.२.२ विषादी प्रयोग पश्चात् कृषकहरूमा देखिएका रोगहरू

स्वास्थ्य मानिसको अपरिहार्य वस्तु हो । स्वास्थ्य अवस्था ठिक छैन भने जीवनयापनमा कठिनाई हुन्छ । रोग विभिन्न कारणहरूले लाग्ने गर्दछन् । रोगहरू पनि विभिन्न किसिमका हुन्छन् । मानिसको आधारभुत आवश्यकता भित्रै पर्दछ । स्वास्थ्य अध्ययन क्षेत्रमा पनि कृषि त्यसमा पनि तरकारी खेतीमा लागेपछि तरकारीमा विभिन्न प्रकारका रोगहरू लाग्ने गरेको पाइयो र त्यसलाई निराकरण गर्ने क्रममा विषादीहरूको रासायनिक मलहरूको प्रयोग गर्दा कृषकहरूको स्वास्थ्यमा असरहरू गरेको पाइयो । पानीसँग बढी मात्रामा खेल्नुपर्ने देखि लिएर गोडमेल गर्दाका क्रममा पनि छाला चिलाउने जस्ता रोगहरू कृषकहरूलाई लागेको पाइयो । के कस्ता रोगहरू बढी लाग्ने गरेको छ त भनेर तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ६.९ : विषादी प्रयोग पश्चात् उत्तरदातामा देखिएका रोगहरू

विवरण	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
रुघा/खोकी टाउको दुख्ने	३४	३९.४८
छाला चिलाउने	१६	१४.८१
हात खुट्टा भ्रमभ्रमाउने	७	६.४९
जम्मा	५७	५२.७७

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७३ ।

माथिको तालिका अनुसार अध्ययन क्षेत्रमा तरकारीमा विषादी प्रयोग गरे पश्चात् अध्ययन क्षेत्रका कूल उत्तरदाता ५७ मध्ये रुघाखोकी र टाउको दुख्ने हुनेमा ३४ जना (३१.४८%) रहेको पाइयो । त्यस्तैगरी छाला चिलाउने १६ जना अर्थात् १४.८१ प्रतिशत र हातखुट्टा भ्रमभ्रमाउने ७ जना अर्थात् ६.४९ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । यसैले तरकारी खेतीमा विषादी प्रयोग गर्दा रुघाखोकी र टाउको दुख्ने समस्या भएका उत्तरदाताहरूको संख्या बढी पाइयो ।

६.२.३ तरकारीमा रासायनिक मल/कीटनाशक औषधीको प्रयोग

व्यवसायिक तरकी खेती जब गर्न थालियो उत्पादनमा वृद्धि गराउनको लागि घरको कम्पोस्ट मलले मात्र सोचेअनुरूप उत्पादन नहुने र सोचेजति आर्थिक फाइदा नहुने भएकाले अध्ययन क्षेत्रका कृषकहरूले पनि तरकारीमा रासायनिक मल र कीटनाशक औषधीको बढी नै प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो । उत्तरदाताको सङ्ख्या तलको तालिकामा राखिएको छ ।

तालिका ६.१० : उत्तरदाताको रासायनिक मल/किटनाशक औषधीको प्रयोग

विवरण	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत
रासायनिक मल प्रयोग गर्ने	८९	८२.४१
प्राङ्गारिक प्रयोग नगर्ने	१९	१७.५९
जम्मा	१०८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७३ ।

प्रस्तुत तालिका अनुसार तरकारी खेतीमा रासायनिक मलसँगै कीटनाशक औषधीको प्रयोग गर्ने कृषकको सङ्ख्या ८९ जना अर्थात् ८२.४१ प्रतिशत र प्रयोग नगर्नेको सङ्ख्या १९ अर्थात् १७.५९ प्रतिशत पाइयो । सबैभन्दा बढी कृषकहरूले रासायनिक मलको नै प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो ।

६.२.४ कृषकहरूको स्वास्थ्य अवस्था

स्वास्थ्य मापनसको अत्यन्तै महत्पूर्ण पक्ष हो । स्वस्थ्य विना मानिसलाई जिवनयापन गर्न अठ्यारो पर्दछ । मानिसलाई रोग विभिन्न किसिमले लाग्ने गर्दछ । धेरै जसो मानिसलाई आफ्नो हेलचक्राईले गर्दा रोगले आक्रमण गरेको हुन्छ । अध्ययन क्षेत्रमा कृषकहरूले तरकारीमा कडा खालका दबाइ विष किटनाशक औषधी कतिपयलेत मार्क्सको प्रयोग

गरेर छर्ने गरेको पाइयो भने कतिपयले मार्क्सको प्रयोग विनानै छर्ने गरेको पाइयो । जसको फलस्वरूप कृषकहरूमा विभिन्न स्वास्थ्य समस्याहरू देखिएका छन् । विषादीको प्रयोग गर्दा मार्क्सको प्रयोग नगर्ने र मध्येका कृषकहरूलाई स्वास्थ्य अवस्था के-कति छन् त भनी हेरिएको छ । स्वस्थ र अस्वस्थको सङ्ख्या तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ६.११ उत्तरदाता कृषकहरूको स्वास्थ्य अवस्था सम्बन्धी विवरण

विवरण	सङ्ख्या	प्रतिशत(%)
अस्वस्थ	५७	५२.७८
खासै त्यस्तो असर परेको छैन	५१	४७.२२
जम्मा	१०८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७३ ।

माथिको तालिकामा उल्लेख भए अनुसार विषादी प्रयोग पछि अस्वस्थ हुनेको सङ्ख्या ५७ जना अर्थात् ५२.७८ खासै त्यस्तो असर नपरेका कृषकको सङ्ख्या ५१ जना अर्थात् ४७.२२ प्रतिशत रहेको छ । अध्ययन क्षेत्रमा विषादी को प्रयोग पछाडी स्वस्थमा असर गर्नेको सङ्ख्या बढी रहेको पाइयो ।

६.२.५ परम्परागत रूपमा बाँडेर खाने चलनको अभाव

परम्परागत समाजमा मानिसहरू सामुहिक भावनामा आधारित हुन्थे ,एक अर्कोमा सह अस्त्वको भावना हुन्थो, एक आपसमा औचोपैचो, सापटिको भावना अनुरूप समाज परिचालित थियो । सर सामान पालैपालो औचोपैचो, बाडीचुडी खाने गरिन्थ्यो भने अहिलेको आधुनिक समाजमा मानिसहरू बढी मात्रामा व्यावसायिकतातर्फ उन्मुख भएपछि औचोपैचो छरछिमेकमा तरकारी बाडीचुडी खाने प्रवृत्तिमा कमी आएको पाइयो । थोरै सामान भएपनि पैसा पर्छ भन्ने मान्यता समाजका मानिसहरूमा देखा परेको छ । जसको कारण मानविय अन्तर सम्बन्ध र सामाजिकताको भावनामा कमी आएको देखियो । समाजमा छरछिमेकमा एकआपसमा सह भावनामा कमी आउँदा सामाजिक क्रियाकलाप र एकताको भावनामा कमी आएको पाइयो । अध्ययन क्षेत्रमा पनि व्यावसायिक तरकारी खेति तर्फ उन्मुख भएपछिको अवस्था तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ६.१२ : उत्तरदाताहरू एक आपसमा तरकारी बाडेर खाने नखानेको विवरण

विवरण	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
तरकारी बाँडेर खाने	१२	११.१२
तरकारी नबाडीकन बेच्ने	९६	८८.८८
जम्मा	१०८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७३ ।

माथिको तालिकामा उल्लेख भएअनुसार व्यावसायिक तरकारी खेत ीगर्न थालेपछि एक आपसमा छरछिमेकमा बाडिचुडि खाने कृषकको संख्या जम्म १२ जना अर्थात् ११.१२ प्रतिशत भेटियो भने तरकारी धेरै थोरै जति भएपनि बेच्ने कृषकको संख्या ९६ अर्थात् ८८.८८ प्रतिशत भेटियो । अध्ययन क्षेत्रमा एक अर्कोमा बाडिचुडी खाने प्रवृत्ति अति न्युन र नबाडी बेच्ने प्रवृत्ति अत्याधिक बढी ८८.८८ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

६.२.६ राम्रो तरकारी बेच्ने र नराम्रो तरकारी खाने प्रवृत्तिको विकास

अध्ययन क्षेत्रमा जव व्यावसायिक खेति कार्य शुरु भयो त्यसपछि कृषकहरू तरकारी बेचेर आर्थिक फाइदा गर्नेतर्फ उन्मुख हुँदै गएको पाइयो । तरकारी किन्न आउने व्यक्तिहरूले पनि नराम्रो, कुहिएको रोग लागेका तरकारी छनोट गरी राम्रा मात्रै लैजाने र बेच्ने र कृषकलेपनि राम्रो तरकारी सबै बेचीहाल्ने र बाँकी रहेको खान उपयुक्त नहुने खालका तरकारी बढी मात्रमा खाने गरेको भेटियो जसले गर्दा स्वस्थ स्थितिमा नकरात्मक प्रभाव पारेको भेटियो, बढी रोग लागेर विभिन्न तरकारी सेवन पछि स्वास्थ्य अवस्था विग्रीएको पाइयो । जसको कारण विभिन्न प्रकारका रोगहरू रुघाखोकी, एलर्जी टाउको आखा दुख्ने समस्याहरू भेटिएका छन् ।

तालिका ६.१३: राम्रो तरकारी बेच्ने र नराम्रो तरकारी खाने उत्तरदाताको संख्या

विवरण	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत
राम्रो तरकारी सबै बेच्नेको	६५	६०.१८
नराम्रो तरकारी आफूले खाने	४५	४१.६७
जम्मा	१०८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७३ ।

माथिको तालिका अनुसार व्यावसायिक तरकारी खेती गर्ने कृषकहरूमध्ये राम्रो सबै तरकारी अरुलाई बेच्नेको सङ्ख्या ६५ जना अर्थात् ६०.१८ प्रतिशत र नराम्रो तरकारी बाँकी सडेगलेका आफूले खाने उत्तरदाताको सङ्ख्या ४५ जना अर्थात् ४१.६७ प्रतिशत पाइयो । सबैभन्दा बढी राम्रो तरकारी सबै बेच्ने कै ६०.१८ प्रतिशतले बाहुल्यता पाइयो ।

अध्याय : सात

सारांश, निष्कर्ष एवम् सुभावा

७.१ अध्ययनको सारांश

“व्यावसायिक तरकारी खेतीले जीवनस्तरमा पारेको प्रभाव” भन्ने शीर्षकमा गरिएको यो अध्ययन साविक पुम्दीभुम्दी गा.वि.स वडा नं. २ कृषकहरूको आर्थिक, सामाजिक अवस्थाबारे पहिचान गर्न, तरकारी खेतीले जीवनस्तरमा पारेको सकारात्मक सँगै नकारात्मक प्रभाव केलाउनु जस्ता उद्देश्यहरू प्राप्त गर्नको लागि गरिएको थियो ।

साविक पुम्दीभुम्दी गा.वि.स. वडा नं. २ (हाल पो.उ.म.न.पा वडा नं. २५) मा रहेका ३२० मा व्यावसायिक तरकारी खेतीमा लागेका १२० घरधुरीमध्ये १०८ घरधुरीलाई नमुनाको रूपमा छनौट गरिएको छ । अध्ययनको लागि प्राथमिक तथा द्वितीय दुवै किसिमका तथ्याङ्कहरूको प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलनको लागि सहभागी अवलोकन, अन्तर्वार्ता अनुसूचि, व्यक्तिगत अध्ययन आदि विधिको प्रयोग गरिएको छ । यो अध्ययन अन्वेषणात्मक तथा वर्णनात्मक दुवै ढाँचामा गरिएको छ ।

६५.५२% मानिसहरू कृषि पेशामा सम्लग्न रहेका यस अध्ययन क्षेत्रमा मौसमी तथा बेमौसमी तरकारी खेती गरी पचास हजार देखि पाँच लाख सम्म वर्षेनी आम्दानी गरेको पाइयो । व्यावसायिक तरकारी खेतीबाट आम्दानी गरी घर जग्गा जोड्न सफल ११.११ प्रतिशत, घरपरिवार राम्रोसँग चलाएका ७२.२२ प्रतिशत, व्यावसायिक कृषि पद्धति तालिम लिएका ४१.६६ प्रतिशत, चेतनामूलक कार्यक्रममा सहभागी ३९.८१ प्रतिशत, आर्थिक सुधारमा ५७.४१ प्रतिशत, छोराछोरी राम्रोसँग पढाएका ३४.२५ प्रतिशत, स्वास्थ्य सेवा राम्रो पाएका २२.२३ प्रतिशत, व्यावसायिक कृषि तालिम लिएका ९२.५९ प्रतिशत जस्ता सकारात्मक प्रभावहरू पाइयो भने नकारात्मक प्रभाव अन्तर्गत व्यावसायिक तरकारी खेतीमा लागेपछि तरकारीमा विषादीको प्रयोग पश्चात ५२.७८ प्रतिशत कृषकहरू अस्वस्थ रहेको पाइयो, व्यावसायिक तरकारी बढी उत्पादन गर्नको लागि कृषकहरूले खेतबारीमा रासायनिक मल बढी मात्रामा ८२.४१ प्रतिशत ले प्रयोग गरेको पाइयो । जसको कारण

जग्गा जमिनको उत्पादन शक्ति क्रमश ह्रास हुँदै गएको पाइयो । केही मात्रामा नकरात्मक प्रभावहरू भएपनि व्यावसायिक तरकारी खेतीबाट आमदानीमा वृद्धि भएपछि कृषकहरूको जीवनस्तरमा सुधार आएको र कृषि पेशालाई एक सम्मानित पेशाको रूपमा हेर्न थालिएको पाइन्छ ।

मुख्य प्राप्तिहरू

- यस अध्ययनमा रहेका उत्तरदाता मध्ये उमेरका आधारमा ३५ देखि ४५ वर्ष उमेरका ४७.२१ प्रतिशत, भाषाका आधारमा नेपाली भाषा बोल्ने ९६.२९ प्रतिशत, हिन्दु धर्म मान्ने ९४.५ प्रतिशत जातजाति ब्राह्मण, क्षेत्री ८४.३ प्रतिशत, शिक्षामा माध्यमिक शिक्षा लिएका ३५.१७ प्रतिशत बाहुल्यता रहेको पाइयो ।
- अध्ययनमा कृषि पेशाकै ५५.५५ प्रतिशत बाहुल्यता देखियो । अन्य पेसा हुनेमा ४४.४५ प्रतिशत रहेको पाइयो ।
- उत्तरदातामध्ये महिलाको संख्या ६२.९७ प्रतिशतले बाहुल्यता पाइयो भने पुरुष ३७.०३ प्रतिशत रहेको पाइयो ।
- उत्तरदाताहरूमध्ये खेती योग्य जमिनको अवस्थालाई हेर्दा ५ देखि १० रोपनी जमिन हुनेको सबभन्दा बढी संख्या ४६.३ प्रतिशत र जमिन कति पनि नहुनेको सबभन्दा कम संख्या ४.६२ प्रतिशत पाइयो ।
- जमिनमा स्वामित्वको अवस्थालाई हेर्दा बढी संख्या ५३.७१ प्रतिशत जमिन पुरुषको /श्रीमान् वा ससुराको नाममा रहेको देखिन्छ । महिलाको नाममा १३.८९ प्रतिशत जमिन रहेको पाइयो ।
- उत्तरदाताहरू मध्ये जमिनमा अन्नबाली र तरकारी लगाउने उत्तरदाताको बाहुल्यता रहेको देखिन्छ, यो संख्या ७५.५५ प्रतिशत रहेको छ । र जमिन नहुने ४.६२ प्रतिशत रहेको छ भने तरकारी मात्रै लगाउने २९.८३ प्रतिशत संख्या रहेको छ ।
- तरकारी उत्पादनमा लाग्ने प्रेरणाको स्रोत हेर्दा संघसंस्थाको बाहुल्यता ३७.२ प्रतिशत देखिन्छ । साथीभाईको प्रेरणाले लाग्ने २३.१५ प्रतिशत

- तरकारी उत्पादन नै रोज्नुको कारणमा घरमै बसेर काम गर्न पाइने भएर ४९.०७ प्रतिशत लागेका कृषकको बाहुल्यता देखिन्छ । आम्दानी भएको देखेर २८.७१ प्रतिशत र अन्य विकल्प नभएर ४.६३ प्रतिशत कृषक तरकारी उत्पादन मा लागेको पाइयो ।
- उत्तरदातामध्ये तरकारी उत्पादनमा परिवारका सबै सदस्यले काम गरेको ९६.२९ प्रतिशत बाहुल्यता रहेको देखिन्छ भने आफु मात्र काम गरेको ३.७१ प्रतिशत पाइयो ।
- उत्तरदातामध्ये परम्परागत तथा आधुनिक मल विऊ तथा प्रविधिको प्रयोग ७०.३७ प्रतिशतले गरेको देखिन्छ । आधुनिक मात्र १३.८९ प्रतिशतले गरेको देखिन्छ । तालिम दाताको सिफारिस अनुसार ९.२६ प्रतिशतले गरेको देखियो साथै परम्परागत मात्र ६.४८ प्रतिशतले प्रयोग गरेको पाइयो ।
- तरकारी उत्पादनमा १-२ लाख वार्षिक आम्दानी गर्ने ७४.१ प्रतिशतको बाहुल्यता देखिन्छ । १०.१८ प्रतिशतले १०.१८ र ५१ हजार भन्दा कम आम्दानी गर्ने ६.४७ प्रतिशत पाइयो ।
- उत्तरदातामध्ये २५ प्रतिशतले वार्षिक आम्दानी घर खर्च + बालबच्चाको पढाईमा खर्च गरेको देखिन्छ । बालबच्चाको पढाईमा १८.५२ प्रतिशत र पुनः उत्पादनमा लगानी मात्र २१.२९ प्रतिशतले खर्च गरेको पाइयो ।
- त्यसै गरी उत्तरदातामध्ये खर्च गरी रहेको पैसा वचत गर्ने क्रममा बैङ्कमा जम्मा गर्नेको संख्या ३९.८२ प्रतिशतको बाहुल्यता देखिन्छ । सहकारीमा ३२.४० र समूहमा २७.७८ प्रतिशतले जम्मा गरेको पाइयो ।
- उत्तरदातामध्ये ७४.०८ प्रतिशत समूहमा आबद्ध भएको पाइयो । र समूहमा आबद्ध नभएका २५.९२ प्रतिशत कृषकको संख्या पाइयो ।
- उत्पादनपछि कृषकाहरूमा के प्रभाव प्यो भन्ने धारणा बुझ्दा सबैभन्दा बढी आर्थिक प्रभाव सामाजिक प्रभाव र शैक्षिक प्रभाव परेको पाइयो ।
- उत्तरदाताहरू मध्ये विषादी प्रयोग गर्दा माक्सको प्रयोग नगर्ने ५५.५५ प्रतिशतको बाहुल्यता पाइयो । माक्सको प्रयोग गर्ने ४४.५५ प्रतिशत पाइयो ।
- उत्तरदाताहरू मध्ये तरकारीमा विषादी प्रयोग गरे पछाडी स्वास्थ्य अवस्थामा परेको प्रभाव मध्ये अस्वस्थ ५२.७८ प्रतिशत । खासै असर नपरेको ४७.२२ प्रतिशत पाइयो ।

- उत्तरदातामध्ये व्यावसायिक तरकारी खेतीमा लागेको समय हेर्दा ६ वर्ष भन्दा पहिले देखि लागेको ६९.४५ प्रतिशत बाहुल्यता पाइयो भने २ देखि ५ वर्ष यता लागेका २२.२३ प्रतिशत पाइयो र दुई वर्षभन्दा कमबाट लागेका ८.३३ प्रतिशत पाइयो ।
- उत्तरदातामध्ये व्यावसायिक तरकारीमा लागेर घरजग्गा जोड्न सफल पाइयो भने घरव्यवहार सहजै चलाएका पाइयो ।
- उत्तरदातामध्ये जमिनमा सिंचाइको व्यवस्था हुने ७२.२२ प्रतिशतको बाहुल्यता पाइयो भने सिंचाइको व्यवस्था नहुने २७.७८ प्रतिशत पाइयो ।
- उत्तरदातामध्ये तरकारी एकआपसमा नवाडी बेच्ने ८८.८८ प्रतिशतको बाहुल्यता पाइयो भने तरकारी एकआपसमा बाँडीचुँडी खाने ११.१२ प्रतिशत मात्र भेटियो ।
- उत्तरदातामध्ये राम्रो तरकारी बेचेर रहेको रोग लागेका बाङ्गा टिङ्गा आफुले खाने प्रवृत्ति बाहुल्यता पाइयो भने राम्रो मात्र खानेको संख्या प्रतिशत पाइयो ।
- उत्तरदाताहरूमध्ये ६३.९ प्रतिशत कृषकहरूमा आर्थिक सुधार भएको पाइयो । २५ प्रतिशत कृषक आत्मनिर्भर भएको, १५ प्रतिशत कृषकमा चेतनामा विकास भएको र ४.१ प्रतिशत कृषकहरूले सामाजिक सम्मान पाएको पाइयो ।
- उत्तरदाताहरूमध्ये विषादी प्रयोग पश्चात रुघाखोकी /टाउको दुख्ने ३१.४८ प्रतिशत रहेका छन् । छाला चिलाउने १४.८१ प्रतिशत र हात खुट्टा झमझम गर्ने ६.४९ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

७.२ अध्ययनको निष्कर्ष

पोखरासँग जोडिएर रहेको यस ठाउँमा तरकारी उत्पादन गर्नका लागि अनुकूल हावापानी हुनुले यहाँका कृषकहरूले व्यावसायिक रूपमा तरकारी खेती गर्दै आएका छन् । जसबाट थोरै जग्गा हुने कृषकहरूले समेत वार्षिक रूपमा रु. ५००००/- सम्म आम्दानस गरेको पाइन्छ । एउटा कृषकले प्राप्त गरेको सफलताको कारणले गर्दा अन्य कृषकहरूले पनि तरकारी खेती गर्ने तर्फ आकर्षित हुन थालेका छन् । निकट मौसमी भन्दा बेमौसमी तरकारी तर्फ कृषकहरू आकर्षित भएका छन् । व्यावसायिक तरकारी खेतीमा लागेका धेरैजसो कृषक तालिम प्राप्त भेटियो, जसको कारण मल, बिउ, तथा प्रविधिमा पनि आधुनिक प्रविधि प्रयोग गर्ने कृषक नै बढी पाइयो ।

व्यावसायिक रूपमा तरकारी खेती गरेर आमदानी बढाउन सफल भएपछि कृषि पेशालाई एक सम्मानित पेशाको रूपमा हेर्न थालिएको छ । सकारात्मक पक्षहरूमा व्यावसायिक तरकारी खेती गरी राम्रोसँग बालबच्चा पढाउन सकेका, घरघर्च चलाउन सकेका, विलासीता का सामाग्रीहरू प्रयोग गर्न सकेका, कृषि पद्धति सम्बन्धी तालिम लिएर व्यवसायीमुखी उत्पादन प्रति उन्मुख भएको पाइयो, व्यावसायिक सफलतासँगै कृषकहरूले समाजमा सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त गरेका राम्रो आर्थिक उन्नतिसँगै घरजग्गा जोड्नुको साथै स्वास्थ्य सेवा उपचार गर्न सक्षम रहेको पाइयो ।

सकारात्मक पक्षसँगै व्यावसायिक तरकारी खेतीमा लागेपछि कृषकहरू तरकारीमा विभिन्न कीटनाशक औषधीको प्रयोगले त्यसको प्रत्यक्ष असर कृषकहरूको स्वास्थ्यमा परेको भेटियो । रासायनिक मल बिउको बढी प्रयोगले उत्पादकत्वमा तुलनात्मक हिसाबले क्रमश घट्दै गएको र तरकारी बेच्ने प्रवृत्तिले सामाजिक अन्तरसम्बन्ध र ऐचोपैचो बाडेर खाने प्रविधि हराउँदै गएको भेटियो ।

७.३ सुझाव

- यस अध्ययन पश्चात् यस क्षेत्रको विस्तृत अध्ययनका लागि अब गर्ने अनुसन्धानकर्ताका लागि अध्ययन क्षेत्रमा देखिएका समस्याहरूको सुझाव यस प्रकार विश्लेषण गरिएको छ ।
- तरकारी उत्पादन कृषकहरूले तरकारी खेतीमा विविधीकरण गर्न सकेमा यसबाट बढी फाइदा लिन सकिनेछ ।
- सम्बन्धीत निकायले स्थानीय बिउविजन र घरेलु उपचार पद्धतिको महत्त्व बारेमा कृषकहरूलाई बसभाउन नसके ती वस्तुहरू चाडै लोप हुने ।
- तरकारी बिउविजनको संरक्षण उत्पादित तरकारीको भण्डारण, ढुवानीको व्यवस्थित र नियमित सेवा सम्बन्धीत क्षेत्रबाट उपलब्ध भएमा तरकारी खेतीबाट अझ बढी फाइदा लिन सकिने ।
- अधिकांश जमिन बाभो अवस्थामा रहेको र रोजगारीको कमीले युवाहरू शहर र विदेशतर्फ गएको पाइयो । त्यसैले व्यावसायिक खेतीको लागि आधुनिक प्रविधि, सचेतना तालिम, लगानीमा आर्थिक सहयोग दिलाउन सकेको खण्डमा यै ठाउँमा रोजगारी बढ्नुको साथै कृषि उत्पादन र उत्पादकत्वमा समेत वृद्धि हुन जाने देखिन्छ ।

- सम्बन्धित निकायबाट माटो परीक्षण तरकारी खेती सम्बन्धी तालिम कृषकहरूलाई बढी मात्रामा कृषि अवलोकन भ्रमण आदिको सुविधा उपलब्ध गराउन सके तरकारी खेती अझ बढी विस्तारित हुने देखिन्छ ।
- सम्बन्धीत निकायले रासायनिक मल र विषादीको प्रयोगले स्थानीय पर्यावरणमा र मानवीय स्वास्थ्यमा पार्ने असरबारे सचेत गराउनुपर्ने ।
- परम्परागत ज्ञान र प्रविधिको संरक्षणको लागि सम्बन्धीत निकायले ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने ।
- सामाजिक एकता एवम् सद्भाव कायम राख्न स्थानीय बासिन्दाले पारस्परिक अन्तरक्रिया र सहयोग बढाउँदै लैजानुपर्ने ।

सन्दर्भग्रन्थसूचि

- अधिकारी, जगन्नाथ र घिमिरे शंकर (२०६९), *वातावरणीय न्याय*, मार्टिन चौतारी, काठमाडौं ।
- अधिकारी, राजेन्द्र (२००६), *हेम्जा गा.वि.स.का महिलाहरूको व्यवसायिक तरकारी खेती सम्बन्धी अध्ययन*, अप्रकाशित शोधपत्र, समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग, पृथ्वी नारायण क्याम्पस, पोखरा ।
- अध्ययन प्रतिवेदन (आ.व. २०७१/७२)* कृषि विकास मन्त्रालय, काठमाडौं ।
- अर्याल, भोजेन्द्र (२०६८), *सामाजिक परिवर्तन र विकासको अध्ययन*, कीर्तिपुर काठमाडौं: ज्ञानकुञ्ज प्रकाशन, नेपाल ।
- आर्थिक सर्वेक्षण*, (२०६२/६४) नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय ।
- कृषि डायरी (२०७२)*, कृषि सूचना तथा सञ्चार केन्द्र ।
- गौतम, टीकाराम (२०६०), *सामाजिक संस्था र प्रकृत्याको विश्लेषण*, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- जि.आर.मदन (१९९४), *विकासका समाजशास्त्र*, दिल्ली: विवेक प्रकाशन ।
- नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६४)*, पहिलो, दोस्रो र तेस्रो संशोधन सहित, यू.एन.डि.पि. नेपाल ।
- केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग (२०६८)*, नेपाल सरकार ।
- पौडेल, सूर्यनारायण र पौडेल, ओमकार (२०६४), *अर्थशास्त्र*, काठमाडौं: ज्ञानकुञ्ज पुस्तक पसल ।
- बराल, आयोग उच्चस्तरीय भूमिसुधार (बराल आयोग, २०५१)
- बराल, देवराज (२०७१), *पुम्दी-भुम्दी गा.वि.स.मा व्यवसायिक तरकारी उत्पादनले महिलाको जिवनस्तरमा पारेको प्रभाव सम्बन्धी अध्ययन*, अप्रकाशित शोधपत्र, समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा ।
- बुढाथोकी (२०६२), *बजारमुखी अर्गानिक र वेमौसमी तरकारी खेती प्रविधि* ।
- माक्स, कार्ल, (१९७७), *कम्युनिस्ट पार्टीको घोषणापत्र*, मस्को : प्रगति प्रकाशन ।
- राई, राजकुमार र तिमलिना, माधव प्रसाद (२०७०), *सामाजिक परिवर्तन र विकास अध्ययन*, त्रि.वि., कीर्तिपुर : एकेडेमिक बुक सेन्टर,।
- रान्डल, कोलिन्स (१९९६), *थेउरीटिकल सोसियोलोजी*, जयपुर भारत ।

सुवेदी, विष्णु (२०६५), *नेपालको राष्ट्रिय नीतिहरूको विश्लेषणात्मक संहिताकरण*, काठमाडौं,
पैरवी प्रकाशन ।

Acharya, B. (2001), *Discourse Vol. 3 Participatory technology development and
overviery of farming system research and extension.*

Chaudhary, B. (1967), *Vegetables national book trust*, India.

Ellis, Frank (1998), *Household Strategies and rural livelihood diversification*,
'Journal of Development Studies'

Hussain, M.Gvl. (1997), *Information need on agriculture technology transfer and
rural development.* pp. 21-35 Abdullah Mohamad (ed.) *proc. Agriculture
information flow in SAARC countries SAARC information entre Bangladesh.*

Paudel, Meharman (2042), *Methods of assisment of ruler poverty project and
programme impact. ....*

अनुसूचि एक

अर्न्तवार्ता अनुसूचि

उत्तरदाताको नामथर: वैवाहिक स्थिति:
उमेर: भाषा:
धर्म: जात/जाति:
शिक्षा: लिङ्ग:

- प्र.१. तपाईंको पारिवारिक संरचना कस्तो छ?
(क) एकात्मक (ख) संयुक्त
- प्र.२. तपाईंको घरको बनावट कस्तो छ ?
(क) कच्ची (ख) टिन/ढुङ्गाको छाना
(ग) आर.सि.सि. (घ) अन्य
- प्र.३. तपाईंको परिवारको नाउँमा रहेको जग्गा कति छ ?
..... रोपनी/हल
सो मध्ये खेती योग्य जमिन कति छ ?
.....रोपनी/हल
- प्र.४. व्यावसायिक रूपमा तरकारी खेती गरिएको जमिन कति छ ?
..... रोपनी/हल
- प्र.५. तपाईंको घरमा रहेको पशुपन्छीको विवरण दिनसक्नुहुन्छकी ?
(क) भैंसी (ख) गाई/गोरु (ग) भेडा/बाख्र (घ) कुखुरा/चल्ला
- प्र.६. कस्तो कस्तो प्रकारको तरकारी खेती लगाउनु भएको छ ?
.....
- प्र.७. घर परिवारको आम्दानीको मुख्य स्रोत के के हुन्?
(क) व्यावसायिक खेती (ख) नोकरी/रोजगारी (ग) उद्योग/व्यापार
(घ) अन्य
- प्र.८. व्यावसायिक तरकारी खेतीमा लाग्नु भएको कति समय भयो ?
(क) २ वर्षभन्दा कम (ख) २-५ वर्ष (ग) ६ वर्ष भन्दा माथि

- प्र.९. व्यावसायिक तरकारी खेतीमा किन आर्कषित हुनुभयो ?
- (क) देखासिकी (ख) संघ संस्थाद्वारा सहयोग
- (ग) बेरोजगार भएर (घ) व्यावसायिक कृषि सम्बन्धी अध्ययन/तालिम लिएर
- (ङ) अन्य
- प्र.१०. तपाईंले आफ्नो बाहेक अन्य व्यक्तिको जग्गा प्रयोग गरेर पनि व्यवसाय गर्नुभएको छ ?
- (क) छु (ख) छैन
- यदि गर्नु भएको छ भने कति रोपनी/हलमा गर्नुभएको छ?
- प्र.११. तपाईंको परिवारको जग्गा/जमिन कसको नाउँमा छ ?
- (क) महिला (ख) पुरुष (ग) दुवै
- प्र.१२. व्यावसायिक तरकारी खेतीको लागि कुन तरकारी वालीहरू लगाउनु भएको छ ?
- (क) गोलभेडा (ख) काक्रो (ग) काउली/बन्दा
- (घ) च्याउ (ङ) अन्य ...
- प्र.१३. तरकारी उत्पादनमा लाग्ने प्रेरणा कहाँबाट प्राप्त गर्नुभयो ?
- (क) स्वेच्छा (ख) साथीसंगी
- (ग) परिवार (घ) संघसंस्था
- प्र.१४ तपाईं कृषिमा पनि तरकारी उत्पादन नै किन रोज्नु भयो?
- (क) आफ्नो रुचि भएर (ख) आमदानी भएको देखेर
- (ग) घरमै बसेर काम गर्न पाइने भएर (घ) अन्य विकल्प नभएर
- प्र.१५. खेतबारीमा कति महिना तरकारी लगाउनु हुन्छ?
- (क) ३ महिना (ख) ६ महिना (ग) वर्ष भरी
- प्र.१६ तपाईं कस्तो तरकारी उत्पादन गर्नुहुन्छ?
- (क) मौसमी (ख) बेमौसमी (ग) दुवै
- प्र.१७. कस्तो तरकारी लगाउँदा आमदानी बढी हुन्छ?
- (क) मौसमी (ख) बेमौसमी
- प्र.१८. बेमौसमी खेती गर्दा आइपने समस्याहरू के के हुन्?
- .....
- .....
- .....

- प्र.१९ तरकारी उत्पादनबाट वार्षिक कति आम्दानी हुन्छ?
- (क) ५० हजारभन्दा कम (ख) ५१०००-१००००० सम्म
(ग) १०००००-२००००० सम्म (घ) ३०००००-५००००० सम्म
(ङ) ५००००० भन्दा माथि
- प्र.२०. तरकारी उत्पादनबाट हुने आम्दानी के मा खर्च गर्नुहुन्छ?
- (क) घर खर्च (ख) बालबच्चाको पढाई
(ग) जग्गा/घर किन्न (घ) पुन उत्पादनमा लगानी
- प्र.२१. तपाईंको जमिनमा सिंचाईको व्यवस्था छ?
- (क) छ (ख) छैन (ग) छैन भने कसरी सिंचाई गर्नुहुन्छ?
- प्र.२२. तरकारी खेतको लागि बिउविजन कहाँबाट प्राप्त गर्नुहुन्छ?
- (क) आफैँ उत्पादन गर्छु (ख) कृषि सेवा केन्द्र
(ग) स्थानीय बजार
- प्र.२३. तरकारी खेतीलाई कुनै रोग वा किराले दुःख दिन्छ कि दिदैन?
- (क) दिन्छ (ख) दिदैन
- प्र.२४. यदि रोग किराले दुःख दिन्छ भने बढी मात्रामा कुन प्रकारको रोग, किराले दुःख दिन्छ ?
- (क) सेते (ख) भाईरस (ग) लाई (घ) अन्य
- प्र.२५. रोग किराको नियन्त्रणमा कस्तो उपचार पद्धति अपनाउनु भएको छ ?
- (क) घरेलु उपचार पद्धति भए किन ? (ख) आधुनिक उपचार पद्धति भए किन?
- प्र.२६. यदि विषादी प्रयोग गर्नुहुन्छ भने मार्क्सको प्रयोग गर्नुभएको छ कि छैन ?
- (क) छ (ख) छैन
- प्र.२७. यदि मार्क्सको प्रयोग गर्नुभएको छैन भने तपाईंको स्वास्थ्य स्थिति कस्तो रहेको छ
- (क) अस्वस्थ (ख) खासै त्यस्तो असर परेको छैन (ग) अन्य ....
- प्र.२८. यदि अस्वस्थ हुनुहुन्छ भने के कस्ता रोगका लक्षण देखिएका छन् ।
- (क) रुघाखोकी (ख) छाला चिलाउने (ग) टाउको /आखा दुख्ने
(घ) अन्य ...

- प्र.२९. तपाई कुनै तरकारी समुहमा आवद्ध हुनुहुन्छ ?
 (क) छ (ख) छैन
- प्र.३०. यदि समुहमा आवद्ध हुनुहुन्छ भने तपाईको समुहमा कतिजना कृषकहरू संलग्न हुनुहुन्छ ?
 (क) २० जना कम (ख) २१-३० जना
 (ग) ३१-४० जना (घ) ४० भन्दा माथि
- प्र.३१. तपाईले व्यावसायिक तरकारी खेती सम्बन्धी कुनै तालिम लिनुभएको छ?
 (क) छु (ख) छैन
- प्र.३२. यदि तालिम प्राप्त गर्नु भएको छ भने कसले दिएको थियो?
 (क) गाविस (ख) जिकृका (ग) गैर सरकारी संस्था
 (घ) अन्य
- प्र.३३. तपाई कस्तो मल, विऊ र प्रविधिको प्रयोग गर्नुहुन्छ ?
 (क) परम्परागत (ख) आधुनिक मात्र
 (ग) दुबै (घ) तालिम दाताको सिफारिस अनुसार
- प्र.३४. तरकारी उत्पादनबाट जम्मा हुने आम्दानी बचत गर्नुभएको छ?
 (क) छ (ख) छैन
- प्र.३५. यदि बचत गर्नुभएको छ भने कहाँ गर्नुभएको छ ?
 (क) समुहमा मात्र (ख) सहकारीमा (ग) बैङ्कमा
- प्र.३६. तरकारी उत्पादनमा लागेपछि तपाईलाई के के फाइदा भयो ?
 .....
- प्र.३७. तपाईको छोराछोरीलाई कस्तो स्कूलमा पढाउनु भएको छ?
 (क) सरकारी (ख) प्राईभेट
- प्र.३८. तरकारी खेती बाहेक अन्य कुन कुन पेशामा आवद्ध हुनुहुन्छ ?
 (क) शिक्षक (ख) सरकारी जागिरे
 (ग) पितृकार्य (घ) अन्य
- प्र.३९. तरकारी उत्पादनमा सबै भन्दा बढी आम्दानी केबाट गर्नुहुन्छ?
 (क) काक्रा (ख) टमाटर (ग) काउली बन्दा

(घ) च्याऊ (ङ) अन्य ...

प्र. ४०. तरकारी उत्पादन गर्दा कसको सहयोग लिनुहुन्छ?

- (क) आफुले मात्र गर्ने (ख) समुहका सदस्यको
(ग) परिवारका सदस्यको (घ) पर्म लगाएर

प्र. ४१. व्यावसायिक खेती गर्न थालेपछि तपाईंको परिवारको जिवनस्तरमा के कस्तो परिवर्तन पाउनु भएको छ?

.....

प्र. ४२. तरकारी उत्पादनमा के के समस्या रहेका छन्?

.....

प्र. ४३. ती समस्याको समाधान कसरी गर्न सकिएला?

.....

प्र. ४४. उत्पादनमा अझै वृद्धि गर्नका लागि तपाईंको समाज/गा.वि.स.ले के गरोस भन्ने लाग्छ ?

.....

प्र. ४५. तपाईंलाई भन्न मन लागेका कुरा केही छन् कि?

.....

समाप्त

अनुसूचि दुई

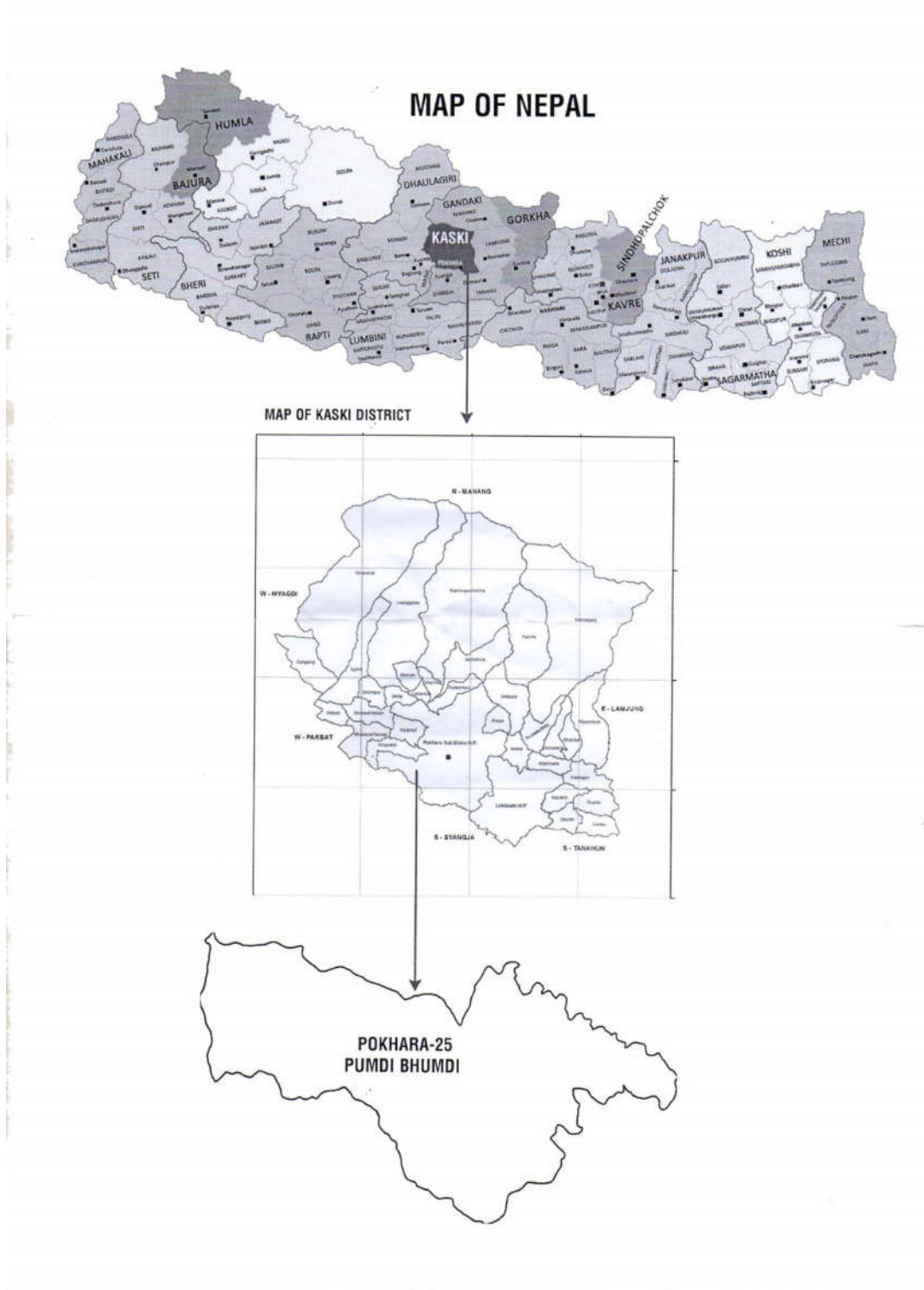
मुख्य जानकार व्यक्तिसँग गरिएको छलफलको अनुसूचि

- मल, बिउ, विजन र विषादी छनौट सम्बन्धमा ।
- बेमौसमी खेतीका मुख्य मुख्य बालीहरु सम्बन्धमा ।
- व्यावसायिक खेतीको सुरुवातको सम्बन्धमा ।
- कृषि तालिमका सम्बन्धमा ।
- कृषि बजार सम्बन्धमा ।
- नगदेबाली सम्बन्धमा ।
- रोग किरा नियन्त्रण सम्बन्धमा ।
- आधुनिक खेती बाली सम्बन्धमा ।
- विषादीको प्रयोगबाट पर्ने नकरात्मक असर सम्बन्धमा ।
- कृषि उत्पादनबाट जीवन स्तर चलाउने सम्बन्धमा ।
- घर घर्च एवम् पुनर उत्पादन सम्बन्धमा ।
- बाल बच्चाको पढाइ सम्बन्धमा ।
- सिंचाइको सम्बन्धमा ।
- कृषि समुहको सम्बन्धमा ।
- जे.टि./जे.टि.ए. को सम्बन्धमा ।
- तरकारी उत्पादनमा लाग्ने प्रेरणाका सम्बन्धमा ।
- तरकारी उत्पादन योग्य जग्गा जमिनको सम्बन्धमा ।
- कृषकहरुको अन्तर सम्बन्धको सम्बन्धमा ।
- घरमा उपभोग गर्ने तरकारीको गुणस्तर सम्बन्धमा ।
- माटो परिक्षण सम्बन्धमा ।

अनुसूचि तीन
मुख्य सूचनादाताको नामावली

१. ओम प्रकाश बराल, कृषि तालिम प्राप्त
२. मातृका प्रसाद बराल, स्थानीय समाजसेवी एवम् कृषि विज्ञ
३. देवीलाल बराल, स्थानीय अगुवा कृषक
४. गा.वि.स. सचिव राम प्रसाद पौडेल
५. श्रीकान्त बास्तोला, कृषि व्यावसायी
६. दिपक बराल, अगुवा कृषक
७. शंकर बराल, कृषि व्यवसायी

अनुसूचि चार अध्ययन क्षेत्रको नक्सा

अनुसूचि पाँच

अध्ययन क्षेत्रमा लिइएको केही फोटाका भलकहरू

बेमौसमी तरकारी उत्पादन गर्दै उत्तरदाता

बेमौसमी तरकारी उत्पादनमा गोडमेल गर्दै उत्तरदाता

उत्तरदातासँग अन्तरवार्ता लिदै

टर्नेलभिन्न बेमौसमी तरकारी उत्पादनमा उत्तरदाता

उत्तरदातासँग अन्तरवार्ता लिदै

तरकारी विक्रीको लागि उत्तरदाता

अध्ययन क्षेत्रबाट उत्पादन गरिएका तरकारी विक्री गरिदै

तयारी भैसकेका तरकारी टिप्दै उत्तरदाता

४.२.१ जात/जातिगत विवरण

जात मानव सभ्यताको एक महत्त्वपूर्ण विशेषता हो । समाजमा जातिका आधारमा पेशा, सामाजिक सम्बन्ध, व्यक्तिको हैसियत र भूमिका निर्धारण भएको हुन्छ । नेपाल एक बहुजाति र बहुभाषी राष्ट्र हो । जहाँ विभिन्न जातजातीहरू बसोबास गर्छन् । नेपालको सन्दर्भमा उच्च जात र निम्न जातमा मानिसहरू विभाजित रहेका छन् । समयको परिवर्तनसँगै जातजातिको दुरी पनि कम हुँदै गएको पाइन्छ । यस ठाउँमा विभिन्न जात जातिको बाहुल्यता रहेको मानिन्छ । यहाँका मुख्य बासिन्दाहरूमा ब्राह्मण, क्षेत्री, गुरुङ, कामी, सार्की, दमाई, घर्ति आदि रहेका छन् । यस अध्ययनमा उत्तरदाताको विवरण मात्र तयार पारिएको छ ।

तालिका ४.१ उत्तरदाताको जात/जातिगत विवरण

जात/जाति	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत (%)
ब्राह्मण / क्षेत्री	९१	८४.२७
दलित	८	७.४०
जनजाति	९	८.३३
जम्मा	१०८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

माथिको तालिकामा हेर्दा अध्ययन क्षेत्रमा जातीय हिसाबले ब्राह्मण क्षेत्रीको सङ्ख्या बढी देखिन्छ । तरकारी उत्पादनमा लागेका कृषकहरूलाई जातीयगतका आधारमा ब्राह्मण/क्षेत्रीको सबै भन्दा बढी ८४.२७ प्रतिशत, जनजाती ८.३३ प्रतिशत र दलित ७.४० प्रतिशत रहेका छन् । यसरी हेर्दा अध्ययन क्षेत्रमा ब्राह्मण क्षेत्रीको बढी बाहुल्यता देखिन्छ ।

४.२.२ भाषागत विवरण

भाषाको माध्यमबाट एक व्यक्तिले अर्को व्यक्तिको अभिव्यक्ति बुझ्ने र बुझाउने गर्दछ । भाषालाई मानव सभ्यताको एक अभिन्न अङ्गका रूपमा बुझ्न सकिन्छ । भाषालाई माध्यमबाट नै मानिसले आफ्ना आवश्यकता व्यक्त गरी परिपूर्ति समेत गर्दछ । परिवारमा

जुन भाषाको प्रयोग गरिन्छ, बालबच्चाहरूमा पनि त्यही भाषाको प्रभाव पर्दछ । यसरी परिवारमा बोलिने भाषालाई मातृभाषा भनिन्छ । नेपालको राष्ट्रिय भाषा नेपाली हो ।

मूल भाषा नेपाली भएपनि अध्ययन क्षेत्रमा विभिन्न भाषा बोल्ने जातजातिहरू समेत बसोबास रहेको छ । अध्ययन क्षेत्रमा पनि जातजातिहरू आफ्नो भाषा र अन्य जातिहरू नेपाली भाषा बोल्ने गरेको पाइयो । केही जातजातिहरू आफ्नो मातृभाषाका साथै नेपाली भाषा समेत बोल्ने गरेको पाइयो । भाषाका आधारमा तरकारी उत्पादनमा लागेका कृषकहरूको जनसङ्ख्यालाई मात्र तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.२ उत्तरदाताको भाषागत विवरण

भाषा	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत(%)
खस भाषा बोल्ने	१०४	९६.२९
गुरुङ भाषा बोल्ने	४	३.७१
जम्मा	१०८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

माथिको तालिकामा उल्लेख भए अनुसार अध्ययन क्षेत्रका उत्तरदाताहरूको भाषागत दृष्टिले हेर्दा खस भाषा र गुरुङ भाषा बोल्ने उत्तरदाताहरू मात्र रहेको पाइयो । तरकारी उत्पादनमा लागेका कृषकको भाषागत आधारमा हेर्दा सबै भन्दा बढी खस भाषा बोल्ने ९६.२९ प्रतिशत र गुरुङ भाषा मात्र बोल्ने ३.७१ प्रतिशत जनसङ्ख्या रहेको पाइयो । विशेष गरी तरकारी उत्पादनमा लागेका कृषकहरूमा नेपाली भाषाको बाहुल्यता रहेको पाइयो । अध्ययन क्षेत्रमा ब्राह्मण/क्षेत्रीको सङ्ख्या बढी रहेको र दलितको सङ्ख्या पनि भएकोले बढी मात्रामा नेपाली भाषा बोल्नेको सङ्ख्या अधिक पाइयो ।

४.२.२ धार्मिक विवरण

अदृश्य शक्ति माथि विश्वास गर्नु नै धर्म हो । प्राचीन समयमा समाजलाई एकता र नियमको घेरा भित्र राख्न धर्मले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो । कानूनको निर्माण नहुनजेलसम्म समाजलाई एकतामा बाँध्ने काम धर्मले नै गरेको थियो । धर्मले हरेक नकारात्मक पक्षलाई नियन्त्रण गरेको हुन्छ । धर्मकै कारणले मानिसले पाप लाग्छ भनी नराम्रो कार्य नगर्ने गरेको पाइन्छ । धर्मलाई मानवले अलौकिक शक्तिका रूपमा विश्वास गरेको पाइन्छ ।

तालिका ४.४ उत्तरदाताको धार्मिक विवरण

धर्म	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत
हिन्दु	१०२	९४.५
बौद्ध	६	५.५
जम्मा	१०८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

नेपाल बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक तथा बहुजाति भएको देश हो । अध्ययन क्षेत्रमा पनि विभिन्न धर्म मान्ने मानिसहरू बसोबास गर्दछन् । तरकारी उत्पादनमा लागेका कृषकहरूको जनसङ्ख्याको ९४.५ प्रतिशत हिन्दु धर्म मान्दछन् । त्यसै गरी बौद्ध धर्म मान्ने कृषकहरूको सङ्ख्या ५.५ प्रतिशत रहेको छ । अध्ययन क्षेत्रमा क्रिश्चियन धर्म मानेको भेटिएन । समयको परिवर्तनसँगै चाडपर्व, धर्म रहनसहन तथा संस्कृतिमा पनि परिवर्तन आएको देखिन्छ ।

५.१५ तरकारी समुहमा आबद्ध भएका र नभएका कृषकको संख्या

अध्ययन क्षेत्रको अनुशन्धानमा कृषकहरू संगठित रूपमा समुहमा आबद्ध भएर तरकारी खेती कसरी गर्ने कस्ता कस्ता किसिमका तरकारी बाली लगाउने के कस्ता विऊ विजन लगाउने भनेर समुह निर्माण गरेको पाइयो आ आफ्नो ठाँउमा विभिन्न कृषक समुह तथा तरकारी समुहहरू निर्माण गरी महिनै पिच्छे केहि रकम उठाउने र छलफल गरी तरकारी खेती गरेको पाइयो धेरै जसो कृषकहरू समुहमा लागेको पाइयो । समुहमा आबद्ध कति छन्त

भनेर हेरियको छ । संलग्न कति र असंलग्न कति कृषक छन् भनेर तलको तालिकामा देखाईएको छ ।

तालिका ५.१२: उत्तरदाताको तरकारी समुहमा आवद्ध विवरण

विवरण	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत(%)
समुहमा आवद्ध भएका	८०	७४.०८
समुहमा आवद्ध नभएका	२८	२५.९२
जम्मा	१०८	१००

स्रोत स्थलगत सर्वेक्षण २०७३ ।

माथिको तालिकामा उल्लेख भए अनुसार तरकारी समुहमा आवद्ध भएका कृषकको सङ्ख्या ८० जना अर्थात् ७४.०८ प्रतिशत र तरकारी समुहमा नभएका कृषकको सङ्ख्या २८ जना अर्थात् २५.९२ प्रतिशत रहेको पाइयो । धेरै कृषकहरू समुहमा आवद्ध भएको पाइयो ।

६.२ तरकारी व्यवसायबाट प्राप्त आम्दानीको र खर्च विवरण

आम्दानीले व्यक्तिको जीवनमा ठूलो प्रभाव पारेको हुन्छ । उसको लवाई, खुवाई, रहनसहन, व्यवहार, क्रियाकलाप, मान, प्रतिष्ठा, आचरण जस्ता कुराहरू आम्दानीमा निर्भर रहेको हुन्छ । व्यक्तिले आम्दानीलाई विभिन्न शीर्षकमा खर्च गर्नु स्वभाविक हो । उसले आफ्नो आवश्यकता र अवस्था अनुसार खर्च गर्दछ । अध्ययन क्षेत्र पनि ग्रामीण क्षेत्र हो । यहाँका कृषकहरू तरकारी उत्पादन गरी परिवारको खर्च धान्नका साथै आम्दानी गरेका छन् । तरकारी उत्पादनबाट ५० हजार देखि ३ लाख भन्दा माथि सम्म आम्दानी गर्ने कृषकहरू पाइयो । तरकारी उत्पादनबाट प्राप्त आम्दानी कृषकहरूले के के मा खर्च गर्छन् त भन्ने प्रश्नको उत्तरबाट सङ्कलित विवरणलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ५.५ उत्तरदाताको वार्षिक आम्दानी विवरण

विवरण	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत(%)
५० हजार भन्दा कम आम्दानी	७	६.४७
५१ हजार-१ लाख सम्म आम्दानी	१०	९.२५
१-२ लाख सम्म आम्दानी	८०	७४.१०

३-५ लाख सम्म आम्दानी	११	१०.१८
जम्मा	१०८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

माथिको तालिका अनुसार ५० हजार भन्दा कम आम्दानी गर्ने उत्तरदाताको सङ्ख्या ७ जना अर्थात् ६.४७ प्रतिशत, ५१ हजार देखि १ लाख सम्म आम्दानी हुनेको सङ्ख्या १० अर्थात् ९.२५ प्रतिशत, १ देखि २ लाखसम्म आम्दानी गर्नेको सङ्ख्या ८० जना अर्थात् ७४.१० प्रतिशत, ३ देखि ५ लाख सम्म आम्दानी गर्नेको सङ्ख्या ११ जना अर्थात् १०.१८ प्रतिशत भेटियो । सबै भन्दा बढी सङ्ख्या ८० जना १ देखि २ लाख सम्म आम्दानी गर्ने उत्तरदाताको सङ्ख्या पाइयो भने सबै भन्दा कम सङ्ख्या ७ जना अर्थात् ५० हजार भन्दा कम आम्दानी गर्ने उत्तरदाताको सङ्ख्या पाइयो ।

तालिका ५.५ : उत्तरदाताको तरकारी व्यवसायबाट प्राप्त आम्दानीको खर्च सम्बन्धी विवरण

खर्चको विवरण	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत(%)
घरखर्च मात्र चल्ने	३५	३२.४०
घरखर्च + बच्चाको पढाइ	२७	२५
पुनः उत्पादनमा	२३	२१.२९
बालबच्चाको पढाइमा खर्च	२०	१८.५२
आफ्नो मात्र खर्च चल्ने	३	२.७९
जम्मा	१०८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

माथिको तालिका अनुसार अध्ययन क्षेत्रमा तरकारी उत्पादनबाट प्राप्त आम्दानी घरखर्च गर्ने उत्तरदाताको संख्या ३५ जना अर्थात् ३२.४० प्रतिशत घरखर्च र बालबच्चाको पढाइमा २७ जना अर्थात् २५ प्रतिशत, पुनः उत्पादनमा २३ जना अर्थात् २१.२९ प्रतिशत, पुनः उत्पादनमा २३ जना अर्थात् २१.२९ प्रतिशत, बालबच्चाको पढाइमा २० जना अर्थात्

१८.५२ प्रतिशत र आफ्नो मात्र खर्च गर्न उत्तरदाताको संख्या ३ जना अर्थात् २.६९ प्रतिशत पाइयो । सबैभन्दा बढी घरखर्च गर्ने ३२.४० प्रतिशत उत्तरदाताको संख्या पाइयो ।